

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ТВЕРДОХЛІБ ТЕТЯНА СЕРГІЙВНА

УДК37.013:271. 2](09)(477)''18/19''

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ У СИСТЕМІ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Рогова Тетяна Володимирівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Віра Олександрівна,
Національний університет «Львівська
Політехніка», професор кафедри педагогіки
та інноваційної освіти;

доктор педагогічних наук, доцент
Зузяк Тетяна Петрівна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри образотворчого,
декоративного мистецтва, технологій та
безпеки життєдіяльності;

доктор педагогічних наук, доцент
Філоненко Оксана Володимирівна
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет імені Володимира
Винниченка, доцент кафедри педагогіки та
менеджменту освіти.

Захист відбудеться «26» листопада 2020 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. № 215-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «24» жовтня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. П. Ткаченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Особливістю сучасної освітньої практики є тенденція до поступової інтеграції світського й релігійного компонентів, що підтверджує низка нормативних документів. Так, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (Р. 6, ст. 28), систему вищої освіти складають не тільки світські заклади, а й богословські/теологічні університети, академії, інститути. Законами України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» (2015 р.), «Про освіту» (2017 р.) передбачено зрівняння в правах релігійних організацій із громадськими, благодійними та іншими організаціями, фізичними особами, які мають право засновувати приватні навчальні заклади. Це надає право Церкві засновувати як духовні освітні установи для підготовки священнослужителів, так і світські дошкільні, загальні середні, позашкільні та вищі заклади освіти, у яких освітня діяльність може мати релігійну спрямованість. Специфіка функціонування таких закладів зумовлює необхідність активного розвитку педагогічної освіти в сучасній духовній школі, потребу ґрунтовної й різнобічної підготовки педагогічних працівників у світських закладах.

У Концепції розвитку педагогічної освіти (2018 р.) педагогічна освіта визначається як «система професійної підготовки педагогічних працівників до здійснення педагогічної діяльності». В умовах поступового взаємопроникнення світської і релігійної освіти важливим завданням означеної підготовки є формування вчителя-професіонала, який уміло викладає, організує учіння і життєдіяльність дітей, створюючи умови для їхнього інтелектуального і морального розвитку, впливає на формування духовного світу вихованців. Це орієнтує дослідників на синтез сучасних досягнень теорії і практики педагогічної освіти та переосмислення історико-педагогічного досвіду релігійного спрямування з метою вдосконалення підготовки педагогічних кадрів у сучасних умовах.

На особливу увагу в розв'язанні означеної проблеми заслуговують теоретичні положення й досвід організації педагогічної освіти в навчальних закладах, заснованих Православною Церквою (ПЦ) в ХІХ – на початку ХХ ст. в українських губерніях Російської імперії. Саме в цей історичний період Київська духовна академія (КДА), духовні семінарії не лише надавали освіту майбутнім священникам і богословам, а й забезпечували їхню підготовку до виховання пастви власної парафії, до викладацької діяльності. Окрім того, діяльність таких навчальних закладів ПЦ, як єпархіальні жіночі училища (ЄЖУ) та жіночі училища духовного відомства (ЖУДВ), другокласні учительські і церковно-вчительські школи, переважно була спрямована саме на підготовку педагогічних кадрів для початкових шкіл.

Досліджуваний період характеризувався розвитком системи навчальних закладів ПЦ; прийняттям низки статутів православних духовних академій (1814 р., 1869 р., 1884 р., 1910 р.) і семінарій (1814 р., 1867 р., 1884 р.), «Статуту єпархіальних жіночих училищ» (1868 р.), «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» (1902 р.) «Положення про сьомий додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах» (1907 р.) та інших документів, які заклали нормативне підґрунтя для розвитку педагогічної освіти в освітніх установах ПЦ; кількісним зростанням і розширенням тематичної палітри

публікацій, присвячених питанню організації педагогічної освіти, у богословській пресі; зверненням уваги М. Маккавейського, С. Миропольського, В. Певницького, М. Пирогова, Л. Толстого, К. Ушинського, П. Юркевича та інших педагогів-науковців на проблеми єдності релігійного та морального виховання школярів, вимог до підготовки вчителів земських та церковно-парафіяльних шкіл тощо.

Аналітичний огляд науково-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що в останні десятиліття в науковому просторі з'явилися дослідження, у яких висвітлюються питання християнської етичної парадигми виховання (Н. Бакланова, Ю. Дзерович, М. Євтух, В. Жуковський, В. Хайруліна та ін.), здійснення регілієзнавчої освіти у світських навчальних закладах (Н. Бібик, М. Бабій, О. Огірко, Г. Добош, В. Жуковський, А. Калашник, А. Колодний, Н. Лавриченко, О. Савченко, Т. Саннікова, В. Скотний, О. Сухомлинська, В. Фазан та ін.); потенціалу релігії в організації інклюзивної освіти (Л. Платаш); значення релігійності в професійному становленні майбутнього педагога (В. Беляєва, Т. Костюкова, Л. Манчуленко, Т. Петракова та ін.); місця гомілетичного напрямку в генезі риторики як навчального предмету професійного спрямування (К. Боберська, В. Сарапин, Л. Ткаченко та ін.); впливу християнства на розвиток вітчизняної освіти (В. Ворожбіт, Т. Тхоржевська, С. Черніков та ін.).

Проблема розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ фрагментарно розглядалася у фундаментальних працях, присвячених історії духовної школи, Б. Тітлінова, Ф. Титова та інших науковців. У дослідженнях істориків та педагогів знайшли відбиття окремі аспекти педагогічної підготовки в КДА (В. Аскоченський, В. Бурега, В. Вихрущ, С. Кузьміна, С. Лупаренко, Т. Рогова, Н. Шип, В. Фазан та ін.), православних духовних семінаріях (І. Важинський, Ю. Блажевич, О. Приходьон, А. Сушко та ін.), жіночих училищах ПЦ (Є. Андреєва, Д. Грозний, Л. Єршова, С. Нижнікова, А. Святненко, І. Сесак, Г. Степаненко, О. Філоненко, А. Шафранський, В. Щеглов, Т. Фазан та ін.), другокласних та церковно-учительських школах (Т. Зузяк, А. Крикуновський та ін.).

Окремий кластер складають розвідки, у яких розкриті питання історії ПЦ (Д. Гордієнко, М. Денисенко, Є. Захарченко, П. Єремєєв, В. Клос, В. Маслійчук, Б. Миронов, Ю. Мицик, Л. Посохова, Н. Пилипенко, І. Преловська, С. Римський, Н. Яковенко та ін.).

Проаналізовані праці містять фактичний матеріал і, безумовно, можуть слугувати джерелом для нашого дослідження. Проте, опубліковані в них дані частково висвітлюють динаміку розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ означеного періоду. Крім того, і досі не систематизовано ідеї вітчизняних богословів, які стосуються педагогічної підготовки вихованців КДА, духовних семінарій, жіночих училищ, другокласних і церковно-учительських шкіл XIX – початку XX ст.

Таким чином, аналіз наукових праць засвідчує відсутність цілісних історико-педагогічних робіт, у яких було б проаналізовано теорію і практику розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні (XIX – початок XX ст.).

Актуальність і доцільність дослідження посилюється й потребою в розв'язанні соціально-педагогічних суперечностей:

- між соціально-педагогічними запитами на духовні й моральні цінності православ'я та недостатнім вивченням стійких православних традицій, багатого християнсько-виховного, освітнього досвіду, їх обмеженим використанням в умовах соціально-економічних перетворень та освітніх реформ;

- між потребою в удосконаленні системи вищої педагогічної освіти, її орієнтацією на європейські стандарти й відсутністю неупередженого узагальнення теорії і практики педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в Україні з метою творчого використання цінного досвіду в сучасних умовах;

- між досить високим рівнем дослідженості у вітчизняній педагогічній науці проблеми розвитку педагогічної освіти у світських навчальних закладах обраного періоду та необхідністю долучення до вітчизняного наукового і практичного педагогічного доробку оригінальних підходів, концепцій і технологій християнської педагогіки, які мають свою специфіку й наукову цінність;

- між значними здобутками середніх навчальних закладів ПЦ досліджуваного періоду в аспекті поєднання теоретичної і практичної підготовки вихованців до педагогічної діяльності та відсутністю неупередженого вивчення означених напрацювань і творчого їх застосування в умовах орієнтації сучасної системи педагогічної освіти на впровадження дуальної форми навчання.

Отже, актуальність, теоретична й практична значущість проблеми, її недостатня розробленість, необхідність подолання зазначених суперечностей зумовили доцільність проведення дослідження на тему: **«Теорія і практика розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні (XIX – початок XX ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки («Підвищення ефективності педагогічного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах») (№ 0115U005821 від 23.12.2015 р.) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 24.06.2016 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 6 від 27.09.2016 р.).

Мета дослідження полягає в систематизації теоретичних положень, науковому обґрунтуванні етапів розвитку та узагальненні досвіду організації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні (XIX – початок XX ст.) для виявлення перспектив творчого використання прогресивних здобутків у сучасних умовах.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати історіографію досліджуваної проблеми.
2. Розкрити методологічні підходи до вивчення проблеми дослідження й визначити його термінологічно-поняттєвий апарат.
3. З'ясувати витоки становлення й розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ.
4. Систематизувати ідеї вітчизняних богословів і педагогів щодо розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду та визначити їхній внесок у розвиток педагогічної освіти досліджуваного періоду.

5. Обґрунтувати етапи та виявити провідні тенденції розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні ХІХ – початку ХХ ст.

6. Узагальнити досвід організації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні на кожному з визначених етапів.

7. Окреслити перспективи творчого використання цінних ідей і досвіду організації педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – розвиток педагогічної освіти в Україні в період ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – теорія і практика організації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні досліджуваного періоду.

Провідна концептуальна ідея дослідження полягає в тому, що організація педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) сприяла покращанню морально-духовного стану суспільства, накопиченню християнсько-виховного, освітнього досвіду, його використанню в педагогічній теорії і практиці та має слугувати вдосконаленню освітнього процесу в духовних і світських закладах освіти в сучасних умовах.

Основою дослідження є обґрунтована періодизація розвитку теорії і практики педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.), яка дозволяє досягти вичерпності розкриття означеної проблеми, розглянути предмет дослідження в часовій послідовності. Цілісного характеру педагогічна освіта в навчальних закладах ПЦ як система набула в історії української освіти поступово, у взаємозв'язках і змінах її елементів. Це дозволяє розглядати розвиток ідей і досвіду організації педагогічної освіти в означених навчальних закладах як сукупність послідовних етапів, які змінюються під впливом як зовнішніх соціокультурних умов (симбіоз держави і ПЦ в Російській імперії, упровадження теорії офіційної народності, значне чисельне зростання соціальних груп і прошарків, яким для професійної діяльності була необхідна початкова і середня освіта), так і внутрішніх чинників педагогічного процесу (активний розвиток педагогічної думки, розширення мережі навчальних закладів різних рівнів, удосконалення форм, методів і засобів навчання тощо), відрізняються змістом, основними характеристиками і тенденціями. Зміну етапів зумовлено також еволюцією соціального замовлення суспільства на освіченого, спеціально підготовленого вчителя, викладача і пастора, що впливало на спрямованість, обсяги і якість вивчення педагогіки, педагогічних і педагогічно орієнтованих дисциплін у навчальних закладах, підпорядкованих Святійшому Синоду (Св. Синоду).

Грунтовний аналіз розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в Україні ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє отримати змістову, культурологічну, прогностичну інформацію, необхідну для окреслення перспектив творчого використання здобутків минулого на сучасному етапі реформування педагогічної освіти в Україні.

Концепція дослідження має три взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації його провідної ідеї.

Методологічний – основні ідеї теорії пізнання, філософії людини, філософії освіти; положення екзистенціалізму та неотомізму, на основі яких уможлиблюється

сукупність матеріального і духовного способів існування, єдність розуму і віри у формуванні людини; а також підходи загальнонаукової і конкретно наукової методології щодо теорії й практики вивчення педагогічних дисциплін у вітчизняних навчальних закладах ПЦ у досліджуваній період: *системний* дає можливість адекватно ієрархізувати досліджувані об'єкти, вивчати педагогічні факти, явища і процеси у взаємозв'язку з різними системами (соціальною, політичною, економічною); *синергетичний*, котрий забезпечує розгляд життєдіяльності особистості в єдності світського і релігійного, матеріального і духовного способів існування самоорганізованої біосоціальної істоти (людини), наділеної власними можливостями для саморозвитку і самотворення за допомогою відкритої системи взаємодії з іншими людьми і навколишнім середовищем; *культурологічний*, який сприяє розгляду діяльності вітчизняних навчальних закладів ПЦ як частини світової культури людства в її культуровідповідності; *аксіологічний* орієнтує дослідження освітньої практики на врахування специфіки системи цінностей людей, які жили в інших історичних реаліях, важливості для них духовних цінностей Православ'я; дозволяє відобразити особливості соціокультурної системи, зрозуміти її людський сенс, альтернативи розвитку; *деонтологічний* вимагає розглядати поведінку педагога з позицій належного через поняття повинності, обов'язків педагога стосовно здобувачів освіти, їхніх батьків, колег, адміністрації навчального закладу та інших; *гендерний*, який дозволяє схарактеризувати типи і виявити специфіку організації освітнього процесу в чоловічих і жіночих навчальних закладах ПЦ ХІХ – початку ХХ ст.; *історико-педагогічний* сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних із суттю, структурою та специфікою історико-педагогічного пошуку, його принципами і внутрішньою логікою; *історіографічний*, який допомагає розкрити динаміку вивчення проблеми науковцями, виявити стан її розробки, з'ясувати прогалини наукових знань, визначивши тим самим теоретичну актуальність і значущість дослідження; *герменевтичний*, який дозволяє об'єктивно підійти до тлумачення рукописів і друкованих текстів, враховуючи особливості історичного і культурного середовищ, в яких вони були створені.

Теоретичний концепт визначає:

- систему принципів (історизму, детермінізму, єдності теорії й практики, діяльності, цілепокладання, інтегративності, полікультурності) теорій та понять, що забезпечують виявлення основних чинників, які впливали на формування змісту освіти в навчальних закладах ПЦ різних типів; можливість здійснення об'єктивного, неупередженого аналізу й характеристики теорії і практики педагогічної освіти в них;
- положення історичної науки про залежність мети, завдань і змісту освіти в навчальних закладах Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. від соціально-економічних, суспільно-політичних, ідеологічних і культурно-освітніх чинників (Д. Багалій, В. Білоцерківський, Є. Голубінський, В. Григор'єв, М. Грушевський, П. Доброклонський, П. Знаменський, О. Лотоцький, А. Окольський, І. Преображенський, С. Рождественський, С. Сірополко, О. Субтельний та ін.);
- концепції та практичні рекомендації щодо реформування вітчизняної системи педагогічної освіти в означений період, котрі представлені в роботах К. Благовіщенського, С. Гогоцького, М. Демкова, В. Іванівського, М. Лавровського, М. Маккавейського, М. Пирогова, К. Ушинського, П. Юркевича та ін.;

- висновки істориків педагогіки стосовно активного розвитку теоретичного і практичного складників вітчизняної педагогічної освіти в означений період (І. Важинський, Л. Ваховський, О. Гнізділова, Н. Дем'яненко, О. Друганова, Т. Завгородня, Л. Задорожна, Л. Зеленська, С. Золотухіна, О. Лук'яненко, О. Сухомлинська та ін.);

- положення наукових досліджень, в яких проаналізовано й надано оцінки ідеям та досвіду організації педагогічної освіти у духовних освітніх установах (XIX – початок XX ст.) (В. Вихрущ, Т. Зузяк, С. Кузьміна, Г. Степаненко, В. Фазан, О. Філоненко, Г. Яковенко та ін.).

Технологічний концепт відбиває творче використання теоретичних і практичних здобутків організації педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ XIX – початку XX ст. у сучасній вищій духовній школі та світських закладах педагогічної освіти.

Для вирішення поставлених завдань на різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів дослідження**: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, узагальнення, систематизація, інтерпретація для висвітлення історіографії, характеристики джерельної бази і термінологічного поля дослідження, визначення наукових підходів до розв'язання досліджуваної проблеми, розкриття науково-педагогічних ідей вітчизняних богословів і педагогів щодо змісту педагогічної освіти, методів, форм організації навчання у вітчизняних навчальних закладах ПЦ XIX – початку XX ст.; *історичні* – хронологічний, типологічний, логіко-історичний, ретроспективний, історико-генезисний, біографічний, які дозволили простежити витоки становлення й розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ, визначити й обґрунтувати етапи розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в Україні досліджуваного періоду, узагальнити її зміст, навчально-методичне і кадрове забезпечення, методи, форми організації навчання та контролю знань вихованців із дисциплін, що забезпечували педагогічну підготовку, здійснити реконструкцію біографії-життя для виявлення обставин, чинників, які впливали на наукові здобутки, педагогічну діяльність окремих персоналій; *порівняльно-зіставні* – прогностичного й інтерпретативного аналізу для конкретизації перспектив творчого використання ідей і досвіду педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ означеного періоду в сучасних умовах.

У якості **джерельної бази дослідження** використовуються:

- накази, розпорядження, статuti та інші нормативно-правові документи Св. Синоду та Міністерства народної освіти (МНО), які регулювали діяльність світських і духовних навчальних закладів (статuti православних духовних академій (1814 р., 1869 р., 1884 р., 1910 р.) і семінарій (1814 р., 1867 р., 1884 р.), «Статут епархіальних жіночих училищ» (1868 р.), «Положення про участь священно- та церковнослужителів в організації сільських парафіяльних училищ» (1804 р.), наказ «Про удосконалення Духовних училищ; про введення правил для утворення цих училищ і визначення капіталу на утримання духовенства» (1808 р.), «Положення про початкові народні училища» (1864 р.), наказ «Про деякі заходи для сприяння з боку духовенства справі народної освіти» (1866 р.), «Найвищі правила про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.), «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» (1902 р.), «Визначення Святійшого Синоду від 16-го

серпня 1906 року за № 4469 про деякі зміни в улаштуванні духовних семінарій і училищ», «Положення про сьомий додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах» (1907 р.) тощо), звіти ревізійних комісій, довідкові книги українських єпархій, навчальні програми духовних семінарій, училищ, церковних шкіл;

- матеріали, які представлені в державних архівах України (документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф. № 127 «Київська духовна консисторія», Ф. № 711 «Київська духовна академія», Ф. № 712 «Київська духовна семінарія»), Державного архіву м. Києва (Ф. № 146 «Перше Київське жіноче училище духовного відомства», Ф. № 177 «Друге Київське жіноче училище духовного відомства»), Інституту рукописів Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. № 160 «Архів та зібрання рукописів Київської духовної семінарії», Ф. № 304 «Колекція дисертацій студентів Київської духовної академії»), Державного архіву Харківської області (Ф. № 650 «Харківська духовна семінарія», Ф. № 40 «Харківська духовна консисторія»), Державного архіву Вінницької області (Ф. № 284 «Майдано-Трепівська церковно-учительська школа другого класу, с. Майдан-Трепівський Літинського повіту Подільської губернії», Ф. № 349 «Чуківська церковно-учительська школа другого класу, с. Чукив Брацлавського повіту Подільської губернії», Ф. № 189 «Степашківська церковно-учительська школа другого класу, с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії», Ф. № 190 «Забужька церковно-учительська школа другого класу, с. Забужжя Брацлавського повіту Подільської губернії», Ф. № 283 «Вінницьке повітове відділення Подільської єпархіальної училищної ради, м. Вінниця Подільської губернії»);

- науково-педагогічні джерела фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (м. Київ), Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, бібліотеки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, наукової бібліотеки Київської православної богословської академії;

- праці з теорії та історії педагогіки, посібники та підручники викладачів духовних навчальних закладів досліджуваного періоду (Я. Амфітеатров, В. Давиденко, М. Зайцев, єпископ Смоленський Парфеній, архієпископ Могилевський Георгій (Кониський), М. Олесницький, М. Поторжинський, М. Страхов, Н. Фаворов та ін.), роботи світських педагогів (Г. Вишневський, К. Єльніцький, В. Родніков, П. Рошін, П. Солонина, А. Сосновський та ін.), які використовувались як навчально-методична база в початкових, середніх і вищих навчальних закладах, що підпорядковувалися Св. Синоду;

- невідомі й маловідомі для широкого загалу публікації періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. («Богословский вестник», «Вера и разум», «Духовный дневник», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Народное образование», «Епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Руководство для сельских пастырей», «Труды Киевской духовной академии», «Философские и социологические этюды», «Христианская мысль», «Христианское чтение»,

«Церковные известия», «Церковный вестник», «Церковно-приходская школа» тощо);

- комп'ютерно-інформаційні матеріали, розміщені в мережі Інтернет (публікації в електронних наукових фахових виданнях сучасних богословських та світських закладів вищої освіти, інформація (освітні програми, розклади занять, характеристика викладацького складу тощо), яка представлена на офіційних сайтах богословських академій, інститутів, університетів).

Хронологічні межі дослідження: *нижня межа* – 1808 р. – визначається нормативним оформленням системи навчальних закладів ПЦ (створено «Нарис правил про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах» (1808 р.), видано статуту духовних академій і семінарій (1814 р.)), у результаті якого утворилася 3-х рівнева система духовної освіти (духовні училища, духовні семінарії, духовні академії). Організаційні перетворення, започатковані в 1808 р., визначили розвиток середньої і вищої духовної школи майже на століття. Вони надали системі богословської освіти загальноцерковного та загальнодержавного характеру, сприяли становленню інших навчальних закладів ПЦ. Ці реформи окреслили напрями навчальної, виховної, наукової та методичної діяльності освітніх закладів, підпорядкованих Св. Синоду, спричинили надання їхнім вихованцям педагогічної освіти.

Верхня межа – 1918 р. – зумовлена розпадом системи навчальних закладів ПЦ у зв'язку з припиненням їх фінансування, ліквідацією більшості таких освітніх установ; регресивними трансформаціями радянського тоталітарного режиму щодо системи навчальних закладів ПЦ, зокрема виданням декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави і церкви від школи» (1918 р.), утисками і репресіями щодо священнослужителів і богословів, політикою державного атеїзму.

Територіальні межі дослідження охоплюють Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську єпархії ПЦ, що територіально і за назвою збігаються з 9-ма українськими губерніями, які перебували у складі Російської імперії.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* із сучасних методологічних позицій, з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних детермінант ХІХ – початку ХХ ст. цілісно в широких хронологічних межах досліджено питання розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ українських губерній Російської імперії:

- схарактеризовано історіографію досліджуваної проблеми та методологічні підходи до її вивчення (системний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний, деонтологічний, гендерний, історико-педагогічний, історіографічний, герменевтичний);

- розкрито і систематизовано ідеї (*змістово-цільові, дидактико-інструментальні, організаційно-педагогічні*) та визначено й схарактеризовано внесок педагогів, богословів досліджуваного періоду в розвиток теорії педагогічної освіти;

- обґрунтовано етапи розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в українських губерніях Російської імперії: I етап (1808 р. – перша пол. 60-х рр. ХІХ ст.) – започаткування цілеспрямованого процесу організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ, орієнтованої на підготовку студентів і семінаристів до

релігійно-морального виховання пастви; II етап (др. пол. 60-х рр. XIX ст. – перша пол. 80-х рр. XIX ст.) – доповнення змісту педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ підготовкою вихованців до викладацької діяльності в духовних та початкових школах, започаткування вивчення педагогіки як обов'язкового предмету, збагачення форм і методів педагогічної підготовки; III етап (др. пол. 80-х рр. XIX ст. – перша пол. 90-х рр. XIX ст.) суперечливих нововведень у змісті й організації педагогічної освіти та її спрямування на розширення практико орієнтованої підготовки вчителів початкових шкіл; IV етап (др. пол. 90-х рр. XIX ст. – 1918 р.) – поглиблення теоретичного і практичного складників педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ;

- виявлено провідні тенденції розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні XIX – початку XX ст., до прогресивних серед них віднесено: забезпечення єдності теоретичної і практичної підготовки; поступове розширення мережі навчальних закладів, що надавали педагогічну освіту, уведення нових типів таких освітніх установ; розширення і кількісне зростання представників суспільних прошарків населення, залучених у якості здобувачів педагогічної освіти; поступове розширення мети педагогічної освіти, ускладнення і трансформація її змісту; удосконалення форм та методів навчання, що забезпечували педагогічну освіту у різних типах навчальних закладів ПЦ; активізація навчально-дослідницької роботи вихованців навчальних закладів ПЦ з педагогіки, педагогічних та педагогічно орієнтованих предметів;

- узагальнено досвід організації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ: розкрито основні принципи навчання педагогіки, педагогічних та педагогічно орієнтованих дисциплін (свідомості, активності й самостійності; систематичності й системності; міцності засвоєння знань, умінь, навичок; зв'язку навчання з практикою, урахування вікових особливостей вихованців), зміст (знання з педагогіки, педагогічних та педагогічно орієнтованих дисциплін; педагогічні і проповідницькі вміння та навички; творча діяльність з підготовки проповідей, творів, випускних робіт), методи (усний виклад, бесіди, вправи, написання проповідей, творів тощо), форми організації (уроки, пробні уроки, спеціально-практичні заняття, лекції, підготовка кандидатських і магістерських дисертацій, самостійна, домашня та гурткова робота, педагогічна практика, відвідування позакласних заходів тощо) навчання та контролю знань вихованців (репетиції, колоквиуми, іспити) із дисциплін, що забезпечували педагогічну підготовку; кадрове (вимоги до освіти і професійного рівня педагогів, обсяг і специфіка навчального навантаження, оплата праці) та навчально-методичне (укомплектування підручниками, посібниками, хрестоматіями, застосування літографованих конспектів викладачів) забезпечення викладання означених предметів;

- окреслено перспективи творчого використання цінних ідей і досвіду педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ досліджуваного періоду в сучасних умовах (розробка і впровадження в освітню практику духовної школи курсу пастирської педагогіки, що ґрунтується на положеннях сучасної андрагогіки; залучення здобувачів вищої освіти ПЦ до науково-дослідницької роботи педагогічного спрямування; оновлення навчально-методичного забезпечення навчання гомілетики і пастирського богослов'я; організація при закладах передвищої

та вищої педагогічної освіти спеціальних навчальних установ, де студенти мали б можливість проходити педагогічну практику в умовах дуальної освіти тощо).

Уточнено зміст базових понять досліджуваної проблеми: «система навчальних закладів ПЦ», «педагогічна освіта в системі навчальних закладів ПЦ», «зміст педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ», «духовні навчальні заклади», «пастирське богослов'я», «гомілетика».

Подальшого розвитку набули уявлення про витoki становлення і розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ.

До наукового обігу вперше введено нові історичні факти й положення, невідомі архівні документи (загальною кількістю 43 одиниці) щодо реалізації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ, а також окремі відомості біографічного характеру викладачів педагогіки КДА (М. Зайцева, М. Олесницького, В. Чекана та ін.).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення та висновки забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію теорії і практики розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні впродовж ХІХ – початку ХХ ст. і дають нові підстави для усвідомлення й аналізу перебігу складних процесів, що відбуваються в сучасному освітньому просторі.

Одержані в процесі дослідження дані та висновки реалізовані автором під час викладання студентам історичного факультету та українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», у процесі організації педагогічної практики.

Матеріали дисертації впроваджено в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 70/04 від 02.04.2020 р.), Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 264/1 01-13 від 21.04.2020 р.), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-314 від 23.04.2020 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 175 від 05.05.2020 р.), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1/394 від 05.05.2020 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1313 від 07.05.2020 р.).

Отримані в ході наукового пошуку концептуальні положення, висновки та рекомендації, фактичний історико-педагогічний матеріал можуть бути підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень. Матеріали дисертації також можуть використовуватись при розробці та викладанні навчальних предметів «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Основи педагогічної майстерності», «Православна педагогіка», «Християнська педагогіка», дисциплін за вибором для здобувачів вищої освіти, зокрема, у закладах богословського спрямування, а також в укладанні підручників, навчальних посібників, іншої навчально-методичної літератури, підготовці енциклопедичних, біографічних видань з питань генезису педагогічної освіти в Україні.

Особистий внесок автора в працях, написаних у співавторстві, полягає в обґрунтуванні педагогічної спрямованості пастирського богослов'я, що вивчалось в

духовних школах др. пол. 60-х – першої пол. 80-х рр. XIX ст. [2], виявленні особливостей і характеристики форм організації педагогічної практики учнів середніх навчальних закладів ПЦ (кінець XIX – початок XX ст.) [23].

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження доповідалися й обговорювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів:

- міжнародних: «Методологія сучасних наукових досліджень» (Харків, 2016), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів теорія і практика» (Харків, 2017, 2018), «Суспільні науки: невирішені питання» (Вінниця, 2017), «Europejska nauka XXI wieku- 2017» (Przemyśl, 2017), «Результати досліджень молодих науковців» (Вінниця, 2017), «Освіта у констеляціях постсучасності» (Харків, 2017), «Українська Церква в історії українського державотворення» (Київ, 2018, 2019), «Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2019), «Проблеми та шляхи реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті» (Харків, 2019), «Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика» (Київ, 2019), «Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі» (Черкаси, 2019).

- усеукраїнських: «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2016), «Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді» (Харків, 2016), «Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності» (Тернопіль, 2017), «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (Полтава, 2018), «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, 2019).

- регіональних: «Наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 2014)».

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 43 наукових працях (із них 41 – одноосібна), серед яких: 2 монографії (1 у співавторстві), 19 статей в наукових фахових виданнях України (1 у співавторстві), 4 статті в іноземних виданнях (Болгарія, Румунія, Швейцарія), 18 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Кандидатська дисертація на тему: «Науково-педагогічні ідеї та діяльність викладачів Київської духовної академії (друга половина XIX – початок XX століття)» була захищена в 2013 році, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел до кожного з них (усього 1472 найменування, із них 241 – архівні документи), загальних висновків, 9 додатків (на 38 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 610 сторінок, із них основного тексту 407 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної теми, розкрито ступінь її розробленості; визначено об'єкт, предмет, мету й завдання; представлено концепцію, методологічні й теоретичні основи, методи дослідження; окреслено джерельну базу, хронологічні та територіальні межі роботи; розкрито

наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію й упровадження результатів дослідження.

У першому розділі «Історіографія проблеми розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні (XIX – початок XX ст.)» на основі опрацювання історико-педагогічної та історичної літератури виокремлено три періоди в історіографії досліджуваного питання: дорадянський (1808-1917 рр.), радянський (1918-1990 рр.) і пострадянський (1991-2020 рр.).

Як засвідчив науковий пошук, осмислення проблеми, що вивчається, знайшло відбиття у дослідженнях трьох основних напрямів: праці, у яких розглядається освітня діяльність ПЦ загалом та функціонування навчальних закладів, підпорядкованих Св. Синоду, – зокрема; публікації, які розкривають окремі питання розвитку освіти в духовній і світській школах; роботи, присвячені педагогічній підготовці вихованців різних типів навчальних закладів Російської імперії. Застосування проблемно-тематичного підходу уможливило формування системи уявлень про названий феномен і виокремлення низки предметно-змістових ліній його дослідження в розвідках кожного напрямку.

З'ясовано, що дорадянська історіографія досліджуваної проблеми в основному обмежувалася працями першого напрямку. Питання розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ в українських губерніях Російської імперії означеного періоду вивчали за такими предметно-змістовими лініями: специфіка організації навчання пастирського богослов'я і гомілетики у духовній школі (Ф. Титов, Б. Тітлінов); чинники, що зумовили введення педагогіки до змісту православної академічної (В. Аскоченський, Ф. Титов) та семінарської освіти (Б. Тітлінов); зміст, форми, методи навчання педагогіки і дидактики, організація педагогічної практики в ЄЖУ і ЖУДВ (В. Богородицький, А. Вінницький, Г. Діаконов, Ф. Дмитревський, П. Копецький, К. Матушевський, А. Тупатілов, І. Чижевський, А. Шафранський, В. Щеглов та ін.), церковно-учительських і другокласних школах (А. Крикуновський).

Установлено, що з ідеологічних причин у радянській історіографії проблема розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.) вивчалася обмежено і була представлена поодинокими розвідками першого напрямку. Окремі предметно-змістові лінії охоплено статтями у «Великій радянській енциклопедії» (1971 р., 1978 р.) (орієнтація освітнього процесу в учительських другокласних та церковно-учительських школах на підготовку учителів для шкіл грамоти і церковно-парафіяльних шкіл; організація педагогічної практики вихованців другокласних та церковно-учительських шкіл), «Нарисами історії школи та педагогічної думки СРСР (друга половина XIX століття)» (1978 р.) (спрямованість навчання в єпархіальних жіночих училищах на підготовку учительок для церковно-парафіяльних шкіл).

Пострадянська історіографія досліджуваної проблеми представлена розвідками усіх трьох напрямів. У студіях, присвячених освітній діяльності ПЦ та історії функціонування її навчальних закладів, питання, що вивчається, побіжно розкрито за такими предметно-змістовими лініями: характеристика професійної діяльності й наукових здобутків викладачів педагогіки в КДА (Н. Шип); вплив реформ духовної школи на організацію педагогічної освіти в православних академіях (Н. Шип) та семінаріях (В. Федоров); місце і роль педагогіки, педагогічних та педагогічно

орієнтованих дисциплін у змісті навчання середньої духовної школи (В. Вихрущ, Ю. Блажевич, О. Приходьон, А. Сушко та ін.) і середніх жіночих навчальних закладах ПЦ (Є. Адресьва, Д. Грозний, О. Литвиненко, С. Кучерова, І. Сесак, Г. Степаненко та ін.); зміст, кадрове забезпечення педагогічної освіти, методи, форми організації навчання педагогічних дисциплін в ЄЖУ (Г. Степаненко, А. Святненко, С. Нижнікова та ін.). У публікаціях другого напрямку представлено такі предметно-змістові лінії: особливості освітніх програм і навчальної літератури з педагогіки в духовних семінаріях, (С. Мешкова, О. Федорчук та ін.); значення педагогічної освіти для випускниць жіночих училищ ПЦ (Л. Манчестер, І. Опря, Б. Опря та ін.); педагогічна практика в середніх та початкових школах вищого типу духовного відомства (О. Філоненко, Г. Яковенко та ін.). Основними предметно-змістовими лініями вивчення досліджуваного феномену у розвідках третього напрямку визначено: загальні тенденції розвитку педагогічної освіти у вищій духовній школі Російської імперії (Н. Сухова, В. Фазан та ін.); періодизація професійно-педагогічної підготовки в Таврійському єпархіальному жіночому училищі (К. Костильова); зміст, форми, методи, забезпечення навчальною літературою та викладачами підготовки вчителів у закладах освіти ПЦ на Поділлі (Т. Зузяк).

Отже, проведений історіографічний аналіз дає підстави для висновку, що, незважаючи на широкий спектр предметно-змістових ліній у вивченні досліджуваної проблеми в дорадянській і пострадянській історіографії, у науковому просторі сучасності відсутні роботи, що містили б цілісну характеристику теорії і практики розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні (XIX – початок XX ст.).

У другому розділі «Теоретико-методологічні засади педагогічної освіти в системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні в досліджуваний період» з'ясовано суть базових понять дисертаційної роботи; розкрито наукові підходи до вивчення проблеми розвитку педагогічної освіти в системі вітчизняних навчальних закладів ПЦ; схарактеризовано витoki досліджуваного феномену у вітчизняній педагогічній теорії і практиці; обґрунтовано етапи його розвитку; висвітлено і систематизовано ідеї педагогів і богословів щодо розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ, визначено їхній внесок у теорію педагогічної освіти.

На підставі аналізу наукової, нормативної та довідниково-енциклопедичної літератури конкретизовано термінологічне поле дослідження. Так, у дисертації під терміносполукою «система навчальних закладів ПЦ» розуміються заклади освіти, які були засновані місцевими й центральними органами управління ПЦ і перебували в їхньому підпорядкуванні. Установлено два типи таких закладів: духовні навчальні заклади й освітні заклади, що надавали початкову та середню освіту й мали вагомий релігійно-виховний компонент. «Духовні навчальні заклади (духовні школи)» – це освітні заклади для підготовки священників, богословів, викладачів теології (училища, семінарії, академії). Другий тип навчальних закладів ПЦ представляли жіночі навчальні заклади (училища дівчат духовного звання, ЄЖУ, ЖУДВ), початкові школи вищого (професійного) типу (другокласні учительські та церковно-учительські школи) та церковно-парафіяльні школи. Означені освітні установи мали свою специфіку, і, як складники системи навчальних закладів ПЦ, були взаємопов'язані

спільною метою функціонування: «розповсюджувати в народі освіту в душі Православної віри і Церкви», забезпеченням один одному контингенту здобувачів освіти і педагогічних працівників; педагоги вищих за рівнем закладів розробляли навчальні програми для навчальних закладів нижчого рівня. Викладачі навчальних закладів ПЦ на сторінках духовної періодики мали можливість представити свої статті з питань навчання й виховання, ділитися методичними знахідками і рекомендаціями тощо.

Аналіз публікацій в офіційних виданнях Св. Синоду, духовних навчальних закладів, нормативних актів, архівних матеріалів досліджуваного періоду, джерелознавчої літератури дозволяє стверджувати, що в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. не застосовувався термін «педагогічна освіта», водночас широкого поширення у зв'язку з навчанням майбутніх педагогів набула дефініція «підготовка». Послугувалися поняттями «підготовка до учительства», «підготовка вчителів», «підготовка викладачів», «підготовка до педагогічної діяльності», «підготовка до навчально-виховної діяльності», трактуючи підготовку як сукупність заходів, що забезпечує формування професійних педагогічних знань, умінь, навичок. Комплексне вивчення першоджерел, джерелознавчої та науково-довідникової літератури дало можливість запропонувати авторське тлумачення ключової терміносполуки дисертаційної роботи «педагогічна освіта в системі навчальних закладів ПЦ» як системи підготовки у навчальних закладах ПЦ педагогічних кадрів (учителів та викладачів) для початкової школи «нижчого та вищого (професійного) типів», середніх жіночих навчальних закладів, духовних навчальних закладів, а також підготовки майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян. Компонентами системи педагогічної освіти визначено її мету, як системотворний компонент (підготовка вихованців навчальних закладів ПЦ до педагогічної діяльності для забезпечення підвищення освітнього й духовного рівня населення і сприяння зростанню впливу ПЦ); учасників навчального процесу (викладачі, учителі, а також студенти, семінаристи, учениці жіночих навчальних закладів, учні і учениці церковно-учительських і другокласних шкіл); рівні (вища, середня і початкова освіта); зміст освіти (знання з педагогіки, дидактики, гомілетики, пастирського богослов'я тощо; педагогічні, проповідницькі вміння; творча діяльність з підготовки проповідей, творів, випускних робіт); методи (усний виклад, бесіди, вправи тощо), форми організації навчання (лекції, уроки, спеціально-практичні заняття, підготовка кандидатських і магістерських дисертацій, домашня робота, педагогічна практика (проведення уроків та практичних репетицій, спостереження на заняттях, ведення педагогічного щоденника тощо)); засоби навчання (підручники, посібники, хрестоматії, літографовані конспекти викладачів тощо) та результати навчання (оволодіння вихованцями сукупністю педагогічних знань, умінь, навичок, наявність яких забезпечувала право на педагогічну діяльність).

На основі аналізу наукової літератури встановлено, що методологічними засадами дослідження є фундаментальні філософські ідеї та наукові підходи до вивчення історико-педагогічних явищ. Зважаючи на те, що сукупність наукових підходів має забезпечувати виявлення і максимальне врахування суті та специфіки системно-сміслових аспектів історико-педагогічної проблеми, забезпечення організації та проведення дослідження відповідно до методологічних канонів, у процесі наукового пошуку спиралися на системний, синергетичний,

культурологічний, аксіологічний, деонтологічний, гендерний, історико-педагогічний, історіографічний, герменевтичний підходи. Кожен із них, взаємодіючи з іншим, надав можливість виокремити суттєві характеристики процесу педагогічної підготовки у вітчизняних навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду; розкрити і систематизувати погляди педагогів і богословів на проблему, що вивчається; відстежити у хронологічній послідовності зміни в змістовому наповненні, дидактичному інструментарії та кадровому забезпеченні педагогічної освіти в означених закладах на кожному з обґрунтованих етапів; визначити перспективи застосування цінних теоретичних і практичних здобутків педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ досліджуваного періоду в умовах сьогодення.

У дисертації на основі аналізу та узагальнення конкретних історико-педагогічних джерел доведено, що питання розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах, якими опікувалася ПЦ, має давню історію. Його витoki сягають часів Київської Русі, коли населення українських земель було залучено до Православ'я і утворилася Київська митрополія під юрисдикцією Константинопольської Церкви. Київська митрополія стала колыскою українського та східно-європейського християнства. Її духовенство здійснювало життєво необхідну, прогресивну справу, пропагуючи високі моральні загальнолюдські цінності, розвиваючи освіту. У двірцевих, церковних, монастирських та парафіяльних «школах грамоти», «школах книжного вчення» з-поміж учителів переважали церковно-, священнослужителі та ченці. Вони мали можливість самостійно здобувати педагогічні знання, ознайомлюючись зі змістом творів «Бджола», «Златоуст», «Ізмарагд» тощо.

У часи феодальної роздробленості Київської Русі, боротьби литовських, польських, угорських феодалів за українські землі християнська православна віра сприймалася більшістю населення як запорука збереження національної самобутності. Духовенство, хоча й не мало спеціальної педагогічної освіти, провадило педагогічну діяльність у церковних, братських та козацьких школах, Острозькій слов'яно-греко-латинській академії, Києво-Могилянському колегіумі. Мандрівні дяки надавали елементарну освіту. Основним шляхом педагогічної підготовки кліриків залишалася самоосвіта, яка, зокрема, передбачала вивчення ними праць М. Монтеня, Ф. Рамбле, Е. Роттердамського та інших європейських гуманістів.

Зміцнення Московської держави, підпорядкування їй значної частини українських земель (Лівобережжя, Слобожанщини, Запоріжжя) упродовж другої половини XVII ст. зумовили поступове перетворення ПЦ на знаряддя зросійщення українського народу, боротьби з «вільнодумством». З'ясовано, що в другій половині XVII - XVIII ст. цьому сприяли зміни в церковній організації (підпорядкування Київської митрополії Московській Патріархії; ліквідація патріаршества й створення Св. Синоду; проведення широкомасштабної секуляризації в Російській імперії). Духовенство складало основу викладацького корпусу Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів, архієрейських шкіл, а також займалося індивідуальною педагогічною діяльністю (бакаляри). Установлено, що елементи педагогічних знань клірики отримували завдяки вивченню навчального матеріалу з гомілетики і пастирського богослов'я в межах риторики та богослов'я, самостійному опрацюванню творів педагогічного спрямування Є. Славинецького, С. Полоцького, Г. Сковороди та ін. Отже, упродовж X – XVIII ст. завдяки освітній

діяльності духовенства було закладено підґрунтя для оформлення окремої системи навчальних закладів ПЦ, організації педагогічної освіти їхніх вихованців.

Проведений аналіз історико-педагогічних першоджерел і джерелознавчої літератури дозволив у межах досліджуваного періоду виокремити й обґрунтувати чотири етапи розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні на основі таких критеріїв: суспільно-політичні та соціально-економічні зрушення в українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду, які мали об'єктивний вплив на заклади освіти, що були підпорядковані Св. Синоду; особливості урядової політики стосовно ПЦ й духовенства; нормативні документи, які регулювали діяльність вищих, середніх і початкових шкіл ПЦ; специфіка діяльності різних типів навчальних закладів ПЦ, що провадили педагогічну освіту.

Перший етап (1808 р. – перша пол. 60-х рр. ХІХ ст.) – етап започаткування цілеспрямованого процесу організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ, орієнтованого на підготовку студентів і семінаристів до релігійно-морального виховання пастви. Його суттєві ознаки зумовлювалися пануванням самодержавно-бюрократичного ладу в Російській імперії, прискоренням процесів занепаду феодалізму, зародженням буржуазних відносин, військовою активністю країни, що вимагали проведення глибоких реформ. Лавірування Олександра І між проведенням консервативних і ліберальних заходів негативно сприймалися частиною населення, що спонукало залучати православне духовенство до «виховання розумів», «керування громадською думкою». З огляду на таку роль духовенства, на початку ХІХ ст. було проведено реформу системи духовної освіти. Наказ «Про суми, потрібні на утримання духовних училищ і церковних причетів» (1808 р.) і «Нарис правил про утворення духовних училищ і про утримання духовенства при церквах» (1808 р.) заклали підґрунтя для запровадження 4 типів навчальних закладів ПЦ: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії; створення Комісії духовних училищ; спонукали до ухвалення статутів православних духовних академій і семінарій (1814 р.), відкриття училищ дівчат духовного звання.

Аналіз діяльності системи навчальних закладів ПЦ дозволяє стверджувати, що педагогічну освіту в українських губерніях Російської імперії на досліджуваному етапі забезпечували КДА й духовні семінарії (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська (до 1840 р. Харківський колегіум), Херсонська, Чернігівська). Мета педагогічної освіти полягала в підготовці майбутніх пресвітерів до релігійно-морального виховання пастви й не передбачала спеціальної підготовки до викладацької діяльності. Така педагогічна освіта включала вивчення лише пастирського богослов'я й гомілетики, була досить обмеженою й не задовольняла потреб практики, оскільки більшість випускників навчальних закладів ПЦ працювали в початкових та середніх школах. Лише в кінці 50-х рр. – на початку 60-х рр. ХІХ ст. були введені педагогічні курси в Київській духовній семінарії, а в Київській духовній академії педагогічні знання стали подаватись у межах філософії.

Установлено, що основні переваги досліджуваного етапу полягали в прийнятті нормативних документів, що визначали цілеспрямований характер процесу організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ, поступовому виокремленні гомілетики як самостійної навчальної дисципліни, достатньому забезпеченні підручниками процесу підготовки академістів до релігійно-морального виховання

парафіян; недоліки – в догматичності навчання; поступовому витісненні практичного й педагогічного складника зі змісту гомілетики в КДА; плинності педагогічних кадрів, що забезпечували викладання пастирського богослов'я в семінаріях і академії.

Другий етап (др. пол. 60-х рр. XIX ст. – перша пол. 80-х рр. XIX ст.) – етап доповнення змісту педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ підготовкою вихованців до викладацької діяльності в духовних та початкових школах, започаткування вивчення педагогіки як обов'язкового предмету, збагачення форм і методів педагогічної підготовки. Низка трансформацій в українських губерніях Російської імперії, що мали прогресивну (скасування кріпацтва, створення земств, зміни в освітній галузі та судочинстві, поліпшення матеріального становища православного духовенства, зростання його соціального й культурно-освітнього рівнів, передбачене законом «Про влаштування дітей православного духовенства» (1869 р.), часткове подолання станової замкненості кліру) і регресивну (орієнтація при проведенні реформ на збереження самодержавства й привілейованості дворянства, невдоволення буржуазії обмеженістю політичних прав, зубожіння українського селянства) спрямованість, визначила параметри перетворювальних заходів у системі навчальних закладів, що підпорядковувалися Св. Синоду, загалом, і в педагогічній освіті – зокрема. Обмеження участі духовенства в наданні початкової освіти, передбачені «Положенням про початкові народні училища» (1864 р.) послаблювали позиції ПЦ. Такі особливості розвитку держави орієнтували духовенство на відновлення його ролі в розвитку початкової школи, підвищення якості освіти в духовних навчальних закладах.

Науковий пошук засвідчив, що на досліджуваному етапі систему навчальних закладів ПЦ створювали КДА як вищий навчальний заклад, православні духовні семінарії (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська (з 1871 р. Одеська), Чернігівська), жіночі навчальні заклади ПЦ (училища дівчат духовного звання, які були перетворені в ЖУДВ (Волинське, Кам'янець-Подільське, I Київське та II Київське), ЄЖУ (Катеринославське, Лебединське, Одеське, Полтавське, Таврійське, Тульчинське, Харківське, Чернігівське) як середні школи, духовні училища та парафіяльні школи як початкові. Усі, крім двох останніх типів навчальних закладів, забезпечували своїм вихованцям педагогічну освіту. Нормативним підґрунтям для її розвитку слугували наказ «Про деякі заходи для сприяння з боку духовенства справі народної освіти» (1866 р.), статuti православних духовних семінарій (1867 р.), ЄЖУ (1868 р.), православних духовних академій (1869 р.), розпорядження та інші документи Св. Синоду. Поряд із підготовкою вихованців системи навчальних закладів ПЦ до релігійно-морального виховання парафіян мета педагогічної освіти на цьому етапі передбачала підготовку до викладацької діяльності в духовних та початкових школах. Уведення вивчення педагогіки як обов'язкового предмету в освітніх установах, що підпорядковувалися Св. Синоду, ознайомлення з методикою навчання семінарських предметів, проведення пробних (імітаційних) уроків (КДА), організація педагогічної практики (середні школи ПЦ) забезпечували підготовку майбутніх учителів і викладачів. Підготовці вихованців навчальних закладів ПЦ до викладацької діяльності на досліджуваному етапі надавалося визначальне значення. Навіть статутом православних духовних академій 1869 р. вона представлена одним зі

складників мети діяльності академій. Ці навчальні заклади мали «надавати вищу богословську освіту в дусі Православ'я для освіченого служіння Церкві та здійснювати підготовку викладачів для духовно-навчальних закладів».

Виявлено, що на означеному етапі розвиток педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ характеризувався, як особливостями, що позитивно впливали на ефективність педагогічної підготовки (підвищення Св. Синодом вимог до якості навчального процесу в цих установах, зростання професіоналізму викладачів духовних освітніх закладів, збереження в повному обсязі педагогічного компоненту семінарської гомілетики, удосконалення на розширення спектру застосовуваних форм і методів педагогічної підготовки в духовній школі, уведення педагогічної практики в середніх навчальних закладах ПЦ), так і такими, що їй перешкождали (об'єднання пастирського богослов'я з канонічним правом у межах одного предмету в семінаріях, плинність викладачів педагогіки в КДА, низька оплата праці педагогічних кадрів духовних семінарій та жіночих училищ, невисока якість навчально-методичної літератури з педагогіки та педагогічно орієнтованих предметів, недостатнє фінансування жіночих навчальних закладів ПЦ та початкових шкіл при них).

Третій етап (др. пол. 80-х рр. XIX ст. – перша пол. 90-х рр. XIX ст.) – етап суперечливих нововведень у змісті й організації педагогічної освіти та її спрямування на розширення практико орієнтованої підготовки вчителів початкових шкіл. Він характеризувався неоднозначними процесами, що позначилися на суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського народу й зумовили зміни в розвитку досліджуваної проблеми. Здобутками цього етапу стали стрімкий розвиток промисловості, зростання кількості робітників, збільшення прошарку української буржуазії. Водночас контрреформи Олександра III, обезземелення українського селянства, а також традиційна підтримка імператорського курсу духовенством зумовили відвернення частини українського населення від ПЦ. Значна частина заходів Св. Синоду спрямовувалася на досягнення кардинально протилежних цілей. З одного боку циркулярними наказами, визначеннями Св. Синоду передбачалися чиновницькі функції парафіяльного духовенства; статутом духовних академій 1884 р. посилювався контроль за студентами, обмежувалися їхні права, що зумовлювало ще більше підпорядкування духовенства державі. З іншого – проведення масових релігійно-церковних заходів (з'їздів, ювілеїв, канонізації святих), заснування релігійних товариств, братств, попечительств, розширення мережі освітніх установ під патронатом духовенства мало усунути відчуження народу від Церкви, повернути її авторитет серед різних верств суспільства. Така ситуація спричинила суперечливість заходів духовного відомства в галузі педагогічної освіти в навчальних закладах, підпорядкованих Св. Синоду.

На досліджуваному етапі до системи навчальних закладів ПЦ, окрім КДА, православних духовних семінарій, середніх жіночих навчальних закладів, духовних училищ, кількість яких була незмінною в порівнянні з попереднім етапом, увійшли церковно-учительські школи, школи грамоти, однокласні, двокласні церковно-парафіяльні школи. З'ясовано, що із новостворених навчальних закладів педагогічну освіту надавали церковно-учительські школи (Почаївська церковно-учительська школа, Києво-Михайлівська церковно-учительська школа, Катеринославська єпархіальна причетницька школа з церковно-учительським курсом, Лубенська

братська церковно-учительська школа тощо), в яких здобували освіту колишні учні семінарій, які не завершили курс навчання, і міщани.

Установлено, що «Найвищі правила про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.) зумовили повернення у 1884 р. ПЦ до справи організації початкових народних шкіл і забезпечення навчально-виховного процесу в них, розширення царини застосування педагогічних знань, умінь та навичок духовенства, введення нових обов'язків священника, що полягали в завідуванні церковно-парафіяльними школами, вимагали вдосконалення педагогічної підготовки майбутніх учителів церковно-парафіяльних шкіл. Статути православних духовних семінарій (1884 р.) і академій (1884 р.) «Визначення Святійшого Синоду від 30 липня – 12 серпня за № 1637 за представленими єпархіальними преосвященними звітами про стан єпархіальних училищ» (1886 р.) та інші нормативні акти духовного відомства спричинили нововведення в здійсненні педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ. Її метою передбачалась практико орієнтована підготовка педагогічних кадрів для початкової школи (шкіл грамоти, однокласних, двокласних церковно-парафіяльних шкіл) в середніх чоловічих і жіночих освітніх закладах ПЦ, церковно-учительських школах; теоретична підготовка майбутніх викладачів духовних навчальних закладів (духовних академій, семінарій, училищ) в КДА, а також забезпечення КДА та духовними семінаріями готовності майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян. Найсуттєвіші досягнення досліджуваного етапу – прогресивні новації в практичній підготовці майбутніх учителів початкової школи та законовчителів. Для семінаристів й учениць середніх жіночих училищ збільшено час на проведення практичних занять у школах за рахунок заміни недільних початкових шкіл при середніх навчальних закладах щоденними. Зросла якість практичної педагогічної підготовки вихованців духовних семінарій, ЄЖУ, ЖУДВ завдяки перетворенню щоденних шкіл при цих закладах на зразкові церковно-парафіяльні школи, суттєвому збільшенню державного фінансування їхньої діяльності. Було вдосконалено форми організації педагогічної практики. До здобутків також необхідно віднести проведення в семінаріях і жіночих училищах екзаменів для сторонніх осіб на звання вчителя й учительки церковно-парафіяльної школи; збільшення навчального часу, який відводився на вивчення дидактики й методик у середніх жіночих навчальних закладах ПЦ. Поряд із перевагами педагогічної освіти на означеному етапі суттєвими недоліками її розвитку визначено вилучення зі змісту педагогічної освіти в КДА методичної підготовки студентів до викладання в семінаріях, що негативно вплинуло на якість кадрового забезпечення середніх шкіл духовного відомства; обмеження теоретичної педагогічної підготовки в середніх навчальних закладах ПЦ унаслідок заміни педагогіки дидактикою; слабе навчально-методичне забезпечення викладання педагогіки, дидактики та гомілетики в усіх типах церковних освітніх установ.

Четвертий етап (др. пол. 90-х рр. XIX ст. – 1918 р.) – поглиблення теоретичного і практичного складників педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ. Ускладнення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в державі (загострення земельної кризи в селі, невідповідність матеріальних можливостей буржуазії її політичним правам, безправність робітників, невиправдані сподівання народу на демократичні перетворення після коронації Миколи II, військові та революційні події початку XX ст.) загрожували не тільки існуванню Російської

імперії, а й ПЦ, яка перебувала в нерозривному зв'язку з державою. У Маніфесті «Про приписи для вдосконалення державного влаштування» (1903 р.) наголошувалося на стабілізуючій функції православного духовенства в суспільному житті. Маніфест «Про віротерпимість» (1905 р.) зрівняв ПЦ в правах з усіма іншими конфесіями, але не надавши їй самостійності, послабив державну релігію й зміцнив позиції духовних опонентів Православ'я. У таких умовах життєво необхідним для ПЦ було посилення впливу на населення. Важлива роль у цьому процесі відводилася діяльності навчальних закладів духовного відомства, педагогічній освіті, яку вони надавали. Якість останньої значною мірою впливала на ефективність виховної роботи законовчителів і пресвітерів, результативність навчально-виховного процесу в усіх типах навчальних закладів, що підпорядковувалися Св. Синоду.

На досліджуваному етапі система навчальних закладів ПЦ розширилася завдяки організації другокласних церковно-парафіяльних шкіл (1896 р.), у яких педагогічну підготовку здобували переважно вихідці із селян. Відтепер педагогічну освіту в українських губерніях Російської імперії забезпечували другокласні та церковно-учительські школи, ЄЖУ, ЖУДВ, православні духовні семінарії, КДА. Визначено, що мета педагогічної освіти в цих закладах полягала в підготовці учителів і викладачів для початкових шкіл нижчого (школи грамоти, недільні, однокласні, двокласні церковно-парафіяльні школи) та вищого (професійного) типів (другокласні, церковно-учительські школи), перших класів середніх навчальних закладів (ЄЖУ, ЖУДВ), духовних навчальних закладів (духовні академії, семінарії, училища), забезпеченні готовності майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що, незважаючи на значне обмеження педагогічної освіти в КДА (надання педагогіці статусу дисципліни за вибором, скорочення педагогічного компоненту гомілетики і пастирського богослов'я), відставання академії в цьому аспекті від університетів, загалом, у навчальних закладах ПЦ теоретичну і практичну педагогічну підготовку було вдосконалено й розширено. «Визначення Святійшого Синоду від 3-10 липня 1896 року № 1991 стосовно порядку введення в єпархіальних жіночих училищах нових програм з предметів означених училищ», «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» (1902 р.), наказ Св. Синоду «Про деякі зміни в положенні духовних академії» (1905 р.), «Визначення Святійшого Синоду від 16-го серпня 1906 року за № 4469 про деякі зміни в улаштуванні духовних семінарій і училищ», «Положення про сьомий додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах» (1907 р.) та деякі інші документи заклали підґрунтя для удосконалення педагогічної практики, поглиблення і розширення теоретичного компоненту педагогічної освіти в жіночих та чоловічих середніх навчальних закладах ПЦ, другокласних і церковно-учительських школах. Уведення сьомого педагогічного класу в ЄЖУ та ЖУДВ із дворічним терміном навчання, який передбачав розгорнуту програму педагогічної практики, доповнення знань вихованок з педагогіки і дидактики, здобутих в п'ятому і шостому класах, інформацією з історії педагогіки, методик навчання предметів початкової школи забезпечили можливість жіночим училищам ПЦ досягти рівня педагогічної освіти, яка надавалась у жіночих гімназіях. Доведено, що за змістовим наповненням й організаційними особливостями педагогічної освіти церковно-учительські школи значно випереджали вищі початкові

училища з педагогічними класами (курсами) організовані МНО.

Для реалізації педагогічної освіти в навчальних закладах, що підпорядковувалися Св. Синоду в другій половині 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст., характерні й інші важливі особливості, які мали позитивний (значне зростання кількості і розширення тематичної палітри випускних робіт, які мали педагогічну спрямованість; уніфікація змісту педагогічної освіти, загальної кількості годин, відведених на його опанування, у жіночих училищах ПЦ, другокласних та церковно-учительських школах) і негативний (послаблення контролю знань вихованців духовних і середніх жіночих навчальних закладів) вплив на її розвиток.

Теоретичні напрацювання з питань педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ упродовж досліджуваного періоду віддзеркалювали проблеми розвитку тогочасної освітньої практики. На основі аналізу першоджерел з'ясовано, що в першій половині XIX ст. ці напрацювання представлені переважно в проектах, рекомендаціях церковних ієрархів і ректорів духовних освітніх установ. З кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. погляди педагогів і богословів на питання розвитку педагогічної освіти в основному висвітлювались на сторінках духовної періодики.

Результати проведеного наукового пошуку дали підстави для виокремлення *змістово-цільових, дидактико-інструментальних і організаційно-педагогічних* ідей педагогів і богословів щодо розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду.

З'ясовано, що проблема мети навчання педагогіки і педагогічно орієнтованих дисциплін у навчальних закладах ПЦ становила науковий інтерес для богословів та викладачів на перших двох етапах розвитку педагогічної освіти і була визначена на рівні духовних академій (підготовка студентів до викладання у вищих і середніх духовних освітніх установах (архімандрит Інокентій (Борисов)); на рівні семінарій (підготовка семінаристів до педагогічної діяльності в початковій школі та до виховання власних дітей («Декілька слів про духовні училища» (автор статті невідомий)), забезпечення їх готовності до релігійно-морального виховання парафіян (Д. Варнін, В. Певницький, І. Порфір'єв)); на рівні ЄЖУ (підготовка висококваліфікованих учительок початкової школи («Про відкриття педагогічних класів у жіночих єпархіальних училищах» (автор статті невідомий)). На четвертому етапі розвитку досліджуваного феномену на сторінках духовної періодики були представлені завдання педагогічної освіти в ЄЖУ: підготовка до «учительства в нижчих школах» (А. Гриневич), підготовка гувернанток і бонн для дворянських родин (отець Панормов).

Вивчаючи зміст педагогічної освіти, педагоги і богослови на першому етапі розвитку педагогічної освіти висловлювали ідеї щодо засвоєння студентами широкого курсу педагогіки, який мав охоплювати теоретичні знання з виховання, дидактики й характеристику процесу навчання на всіх ланках системи духовної освіти (архімандрит Димитрій (Муретов), архімандрит Інокентій (Борисов)); обмеження змісту педагогіки в середніх духовних навчальних закладах («Декілька слів про духовні училища» (автор статті невідомий)); проходження семінаристами педагогічної і проповідницької практики в недільних школах («Проповідь сільського пастиря як засіб народної освіти» (автор статті невідомий)); розширення змісту семінарської гомілетики за рахунок уведення інформації з історії проповідництва

(В. Певницький) тощо. На другому етапі православні педагоги та богослови приділяли увагу питанням формування педагогічних умінь і навичок вихованців навчальних закладів ПЦ через влаштування у семінарії практичних занять студентів академії (І. Малишевський, П. Лашкар'єв і П. Ліницький), організацію щоденної початкової школи при духовних середніх навчальних закладах («Б-в»), зосередження основної уваги в 7-му педагогічному класі при ЄЖУ на формуванні практичних педагогічних умінь вихованок (А. Васильєв) тощо. Обмежившись на третьому етапі розвитку педагогічної освіти ідеями стосовно оптимізації процесу формування умінь і навичок семінаристів під час педагогічної практики (М. Щеглов), переструктурування змісту гомілетики в семінаріях («В. П-в.», А. Говоров), педагоги й богослови на четвертому етапі значну увагу приділили проблемі розширення змісту педагогічної освіти в навчальних закладах, що підпорядковувалися Св. Синоду, за рахунок уведення нових предметів, доповнення дисциплін новими темами, удосконалення організації педагогічної практики (І. Андреев, Д. Брянцев, архімандрит Віссаріон, Н. Красовський, М. Маккавейський, протоієрей Г. Титов, «С.П.»). Окрім того, дописувачі духовних журналів доводили необхідність переструктурування навчального матеріалу з метою оптимального поєднання теоретичної і практичної педагогічної підготовки учнів семінарій (Д. Брянцев, Г. Маляревський), вилучення вивчення зразкових проповідей із програм гомілетики в духовних середніх школах (архімандрит Віссаріон, В. Фамінський).

Установлено, що питання дидактики, а саме методів навчання предметів, які забезпечували педагогічну підготовку, становили науковий інтерес православних педагогів в розрізі їхньої здатності забезпечувати виховну і практичну спрямованість підготовки семінаристів до проповідницької діяльності. Про це свідчать публікації в духовній періодиці («Е.Г.», єпископ Митрофан) на першому і четвертому етапах розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ. Розробляючи питання вдосконалення форм педагогічної підготовки, контролю знань вихованців, дописувачі висували ідеї зменшення тривалості уроків у семінаріях («Восьмиліття реформи духовно-навчальної» (автор статті невідомий)); збільшення у цих закладах кількості щотижневих уроків із педагогічних та педагогічно-орієнтованих дисциплін (Д. Брянцев, Г. Титов, «С.П.»); забезпечення активності вихованців на практичних заняттях з гомілетики (В. Фамінський), скасування перевідних іспитів із дидактики, гомілетики, пастирського богослов'я в семінаріях (А. Рождествін) тощо.

У процесі дослідження з'ясовано, що педагоги та богослови вирішення проблеми навчально-методичного забезпечення педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ пов'язували виключно з укомплектуванням цих установ відповідною навчальною літературою. На початку XIX ст. – у першій половині 60-х рр. XIX ст. висловлювалися ідеї щодо застосування в академіях посібників з педагогіки, що наявні в продажу й книгозбірнях (архімандрит Димитрій (Муретов)), спеціальної розробки навчальної літератури для викладання педагогіки в семінаріях, відсутності її уніфікації («Стан і потреби духовно-навчальних закладів» (автор статті невідомий)). У подальші роки досліджуваного періоду домінувала думка стосовно необхідності видання якісних підручників, які повністю відповідали б навчальній програмі з предметів, що забезпечували педагогічну освіту («В. П-в.», «Положення вчителів духовних семінарій» (автор статті невідомий)).

Науковий пошук засвідчив, що організаційно-педагогічні ідеї викладачів і богословів на першому і четвертому етапах розвитку педагогічної освіти значною мірою стосувалися заходів спрямованих на трансформацію або ліквідацію в духовній школі кафедр педагогіки (святитель Філарет (Дроздов), митрополит Григорій (Постников), єпископ Інокентій (Борисов), М. Маккавейський, В. Карпов, П. Ліницький та ін.) та гомілетики (В. Певницький, П.Светлов, «Т-ов»). Ідеї щодо організації навчання у вищих духовних навчальних закладах на другому етапі представлені лише думкою В. Нікольського стосовно об'єднання богословського й церковно-практичного відділень академії задля підвищення якості вивчення гомілетики. Організаційні аспекти педагогічної освіти в ЄЖУ висвітлювалися завдяки висловленим пропозиціям щодо відкриття педагогічного класу при цих закладах (А. Васильєв, А. Гриневич, «С.П.», А. Юрикас), яку стали розробляти, починаючи з другої половини 60-х рр. ХІХ ст.

Установлено, що проблеми кадрового забезпечення педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ хвилювали педагогів і богословів уже на першому етапі її розвитку. Зокрема, невідомий автор статті «Стан і потреби духовно-навчальних закладів» наголошував на необхідності врахування побажань і схильностей випускників духовної академії у процесі їх розподілу на викладацькі посади в семінаріях. Проблема забезпечення викладачами закладів, що надавали педагогічну освіту, у подальшому розглядалася в аспекті зрівняння педагогів світських і духовних середніх навчальних закладів у статусі й розмірі матеріальної винагороди за працю («Положення вчителів духовних семінарій» (автор статті невідомий), А. Гусєв); закріплення викладання дидактики (педагогіки) за окремим наставником («Восьмиліття реформи духовно-навчальної» (автор статті невідомий), М. Соколов, Н. Полетаєв), подолання плинності та соціальної незахищеності педагогічних працівників в ЄЖУ («До питання про штатних викладачів у єпархіальних жіночих училищах», «До питання про організацію єпархіальних жіночих училищ» (автори статей невідомі), «С.П.»).

У результаті порівняльного аналізу теоретичних напрацювань світських науковців і церковних діячів, установлено, що розвиток ідей богословів та педагогів щодо організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ (ХІХ – початок ХХ ст.) відбувався в основному в одному річищі з ідеями інших вітчизняних педагогів. Водночас наявні оригінальні ідеї православних теологів і педагогів, які збагатили теорію педагогічної освіти досліджуваного періоду. Ці ідеї пов'язані зі змістом підготовки майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян, методами і формами навчання та контролю знань вихованців, що здобували педагогічну освіту, особливостями її організації в духовній школі.

У третьому розділі **«Досвід реалізації педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)»** на основі вивчення й аналізу історико-педагогічної літератури, архівних джерел (нормативних актів Св. Синоду; річних звітів, класних журналів, офіційних листувань, протоколів засідань рад навчальних закладів; послужних списків, навчальних програм, конспектів лекцій і уроків викладачів; текстів випускних робіт студентів КДА), документів, представлених у духовній пресі досліджуваного періоду, визначено й схарактеризовано зміст педагогічної освіти, дидактичний інструментарій

її реалізації, організацію педагогічної практики та кадрове забезпечення педагогічної підготовки у системі навчальних закладів ПЦ в окреслених хронологічних та територіальних межах.

У процесі наукового пошуку встановлено, що зміст педагогічної освіти на першому етапі її розвитку засвоювався завдяки вивченню пастирського богослов'я (у межах богослов'я), гомілетики (як у складі словесності, так і окремим предметом), доповненню філософських дисциплін у кінці 50-х – першій половині 60-х рр. XIX ст. педагогічними темами (КДА), відкриттю з 1864 р. педагогічного класу (Київська духовна семінарія). Змістом педагогічної освіти охоплювалися знання про «види вчення словом», методи виховання парафіян (втішання, умовляння, викриття і покарання), значення особистого прикладу священика, окремі аспекти законоучительської діяльності пресвітера, виховний потенціал проповіді, її тематику, форми, стилістичні вимоги до написання проповіді, особливості педагогічної техніки проповідника тощо. З кінця 50-х років XIX ст. студентів також ознайомлювали з сутністю виховання, його метою, засобами, правилами навчання і виховання. Уміння та навички аналізувати проповіді, виступати з ними, творча діяльність із написання проповідей також входили до змісту педагогічної підготовки академістів та вихованців семінарій.

Доведено, що започаткування вивчення педагогіки як обов'язкового предмету в усіх православних духовних семінаріях (1866 р.), жіночих навчальних закладах ПЦ (1866 р.) і КДА (1869 р.) зумовило превалювання в змісті педагогічної освіти в освітніх закладах ПЦ на другому етапі її розвитку знань, необхідних для викладацької діяльності. У КДА педагогіка включала теми з теорії виховання (загальні основи виховання, релігійне, моральне, фізичне, розумове виховання тощо), окремі питання дидактики (догматичний і евристичний прийоми навчання, принципи природності, ясності навчання, вимоги до учня у процесі навчальної роботи), історії педагогіки, а також відомості про пастирську педагогіку і пастирську дидактику, про зміст та значення проповіді для релігійно-морального виховання людини. У духовних семінаріях знання стосувались теорії виховання (особливості виховання школярів у різні вікові періоди; авторитет вихователя; вимоги, нагляд і приклад як методи виховання; тілесне, розумове, естетичне, моральне, релігійне, національне виховання) і навчання (мета, методи, виховуюча функція навчання); методик викладання предметів початкової школи; обов'язків пастиря, пов'язаних з релігійно-моральним вихованням пастви; сутності та значення проповіді як методу освіти і виховання парафіян, її тематики, вимог до проголошення і складання. У жіночих училищах ПЦ вивчали теорію виховання, надаючи перевагу напрямам виховання, і дидактику, зосереджуючи увагу на методах і принципах навчання, а також методиках навчання дисциплін початкової школи у стислому вигляді.

Змістове наповнення педагогічної освіти на третьому етапі її розвитку дещо звузилося у зв'язку із заміною педагогіки дидактикою в середніх жіночих та чоловічих навчальних закладах ПЦ. Установлено, що обсяг знань із педагогіки і дидактики у різних типах освітніх закладів ПЦ був недостатнім: у КДА бракувало методиках навчання семінарських предметів для належної підготовки викладачів, у семінаріях і жіночих училищах – теорії виховання для повноцінної підготовки вчителів початкової школи. Обсяг педагогічних знань учнів церковно-учительських

шкіл узагалі цілком залежав від компетентності педагогів. Зміст гомілетики суттєво не змінився: його педагогічна складова частина в КДА і в цей час значною мірою була витіснена історією проповідництва, а в семінаріях – залишалася достатньою для ефективного релігійно-морального виховання пастви їхніми випускниками. У КДА обсяг педагогічного складника пастирського богослов'я був значним, водночас у семінаріях вивчення «Практичного керівництва для пастирів» не забезпечувало готовності майбутніх священників до релігійно-морального виховання парафіян. Перелік педагогічних умінь, якими оволодівали вихованці навчальних закладів ПЦ на заняттях, залишався незмінним.

Здійснений у ході дослідження хронологічно-змістовий аналіз дозволив стверджувати, що впродовж четвертого етапу розвитку педагогічної освіти її зміст збагатився завдяки запровадженню в жіночих училищах вивчення протягом 3-х (4-х) навчальних років педагогіки, дидактики, історії педагогіки, методики навчання російської мови з церковнослов'янською, закону Божого з методикою, громадянської історії з методикою навчання її елементарного курсу, географії з методикою навчання її елементарного курсу, природознавства з методикою навчання його елементарного курсу; в церковно-учительських школах – загальної дидактики, основ педагогіки з психологією і методик навчання окремих предметів, в другокласних – дидактики. На тлі значної чисельної переваги навчальних закладів із прогресивними тенденціями в розвитку змісту педагогічної освіти певною мірою нівелювались регресивні зміни в даному аспекті в КДА (обмеження курсу педагогіки історією навчання і виховання; зменшення педагогічного компоненту у змісті гомілетики і пастирського богослов'я наприкінці означеного етапу).

Аналіз наказів, розпоряджень Св. Синоду, звітів навчальних закладів ПЦ та інших першоджерел дозволив встановити залежність методів і форм організації навчання від специфіки освітніх закладів і особливостей змісту навчального предмету. На першому етапі у КДА пастирське богослов'я вивчалось завдяки усному викладу, бесідам, проведенню лекцій, екзаменів, написанню дисертацій, а у духовних семінаріях – завдяки урокам, лекціям, домашній роботі, бесідам, диктуванню, усному викладу. Теоретична спрямованість дисципліни зумовила панування догматичного виду навчання на заняттях. Навчання гомілетики, окрім означених форм і методів, також передбачало організацію практичних робіт, на яких створювалися умови для розумового розвитку семінаристів і студентів, виконувалися вправи та творчі завдання з написання проповідей. Основною формою контролю на цьому етапі були комплексні іспити. Унаслідок активного розвитку педагогічної освіти на другому етапі спектр методів та форм організації навчання, що забезпечували педагогічну підготовку, значно розширився. У КДА було введено спеціально-практичні заняття, пробні уроки, репетиції, іспити з окремих предметів; у духовних семінаріях – репетиції, іспити з окремих предметів. У жіночих освітніх закладах ПЦ готували майбутніх учительок за допомогою уроків, домашньої роботи і написання творів. Методи навчання в освітніх закладах, що підпорядковувалися Св. Синоду, в основному, вичерпувалися усним викладом і різними видами бесід. На основі аналізу сутності означених форм і методів, особливостей їх реалізації доведено, що в навчальних закладах ПЦ, починаючи з означеного етапу, дотримувалися принципів свідомості, активності й самостійності у процесі здобуття

освіти; систематичності й системності в навчанні; міцності засвоєння знань, умінь, навичок; зв'язку навчання з практикою, урахування вікових особливостей вихованців. Проте, з'ясовано, що успішному застосуванню цих принципів у ЄЖУ, ЖУДВ і духовних семінаріях часто перешкождала надмірна наповнюваність класів.

На третьому етапі в навчальних закладах ПЦ основні досягнення в аспекті розвитку методів, форм організації навчання та контролю знань вихованців пов'язані з поширенням написання творів із педагогіки та педагогічно орієнтованих дисциплін у КДА та семінаріях, удосконаленням в останніх практичних занять із гомілетики, введенням до переліку форм контролю знань студентів колоквиумів, проведенням у семінаріях і середніх жіночих училищах екзаменів для сторонніх осіб на звання учителя (учительки) церковно-парафіяльної школи. Ці нововведення певною мірою компенсували вилучення з освітньої практики навчальних закладів ПЦ спеціально-практичних занять, пробних уроків, комплексних іспитів. Для четвертого етапу розвитку педагогічної освіти характерними були переважно позитивні зрушення: уведення практичних занять з усіх предметів, організація гурткової роботи з гомілетики, збільшення кількості лекцій у КДА; значне зростання кількості уроків з педагогіки та педагогічних дисциплін у середніх жіночих училищах ПЦ, відвідування їхніми ученицями позакласних заходів, присвячених педагогічним проблемам; організація проповідницької практики семінаристів у церквах. Водночас відмічено тенденцію до послаблення контролю навчальної діяльності вихованців духовних і жіночих навчальних закладів, що вивчали педагогіку, дидактику і педагогічно орієнтовані дисципліни. Вона пов'язана в КДА з епізодичним застосуванням репетицій, а в семінаріях та жіночих училищах – із заміною їх уроками повторення і опитування, відміною в окремі роки перевідних іспитів.

Науковий пошук засвідчив, що, починаючи з другого етапу, форми організації навчання було доповнено педагогічною практикою. Її становлення пов'язане з проведенням практичних занять у недільних і окремих щоденних початкових школах при жіночих і чоловічих середніх навчальних закладах ПЦ, у підготовчих відділеннях, молодших класах означених жіночих закладів. Третій етап позначився зростанням якості проведення педагогічної практики, що зумовлювалося відкриттям щоденних зразкових церковно-парафіяльних шкіл при духовних семінаріях, ЄЖУ та ЖУДВ, виділенням для них достатнього фінансування, уведенням у дію наказів і розпоряджень Св. Синоду, спрямованих на підвищення значення практичної педагогічної підготовки у навчальному процесі, удосконаленням і збільшенням переліку форм і методів її організації. Саме починаючи з цього часу, середні жіночі училища ПЦ не поступалися в аспекті організації педагогічної практики жіночим світським гімназіям. Закладене в другій половині 80-х рр. XIX ст. – першій половині 90-х рр. XIX ст. нормативне та матеріальне підґрунтя дозволило на останньому етапі розвивати і поглиблювати практичний складник педагогічної освіти за рахунок використання трьох молодших класів жіночих училищ як майданчика для педагогічної практики учениць педагогічного класу цих освітніх установ, організації зразкових двокласних початкових шкіл при церковно-учительських школах, залучення учнів другокласних учительських шкіл до педагогічної практики, уведення нових форм її проведення. Основними формами організації педагогічної практики визначено проведення уроків, індивідуальних занять, практичних репетицій;

педагогічні спостереження, складання звітів, підготовку конспектів пробних занять, ознайомлення з веденням шкільної документації, перевірку письмових завдань, ведення педагогічних щоденників, проведення виховних заходів для школярів.

Установлено, що впродовж досліджуваного періоду до навчально-дослідницької роботи залучались лише вихованці КДА. Ґрунтуючись на вивченні текстів кандидатських і магістерських дисертацій, відгуків рецензентів на них, з'ясовано, що, незважаючи на постійний тиск Св. Синоду (заборона готувати роботи, що безпосередньо не пов'язані із богослов'ям; уведення перешкод для надання права на написання магістерських досліджень), кількість педагогічно орієнтованих випускних робіт постійно зростала, розширювалося коло дисциплін, яким вони присвячувалися. На першому етапі розвитку педагогічної освіти в КДА випускні роботи педагогічного спрямування стосувалися виключно питань гомілетики (4 дисертації); на другому – гомілетики (3 дисертації), пастирського богослов'я (5 дисертацій), теорії виховання (1 дисертація); на третьому – гомілетики (22 дисертації), пастирського богослов'я (3 дисертації), історії педагогіки (4 дисертації); на четвертому – гомілетики (40 дисертацій), пастирського богослов'я (12 дисертацій), історії педагогіки (22 дисертації), теорії виховання (3 дисертації) і дидактики (1 дисертація).

Здійснений ретроспективний аналіз проблеми, що вивчається, дозволив з'ясувати вагому роль світської навчальної літератури в забезпеченні процесу навчання педагогіки, педагогічних та педагогічно орієнтованих предметів у навчальних закладах ПЦ. Лише на першому етапі вихованці цих закладів послуговувалися виключно підручниками і посібниками за авторством духовних осіб і викладачів духовної школи, які рекомендував Св. Синод. У наступні роки навчальна література з предметів, що забезпечували педагогічну освіту, доповнювалася підручниками і посібниками, які призначались для освітніх установ МНО. Установлено, що, починаючи з другого етапу розвитку педагогічної освіти, переважали посібники (за авторством М. Олесницького, П. Роціна, А. Сосновського, М. Страхова, О. Стурдзи, В. Тихомирова, П. Юркевича та ін), а підручники, які відповідали б навчальній програмі, були рідкістю: для студентів КДА їх не було підготовлено, для семінаристів і вихованок жіночих училищ з'явилися в кінці досліджуваного періоду («Підручник з практичного керівництва для пастирів. Друге видання, складене стосовно до нової програми» (1887 р.) П. Нечаєва; «Підручник дидактики» (1894 р.) С. Миропольського; «Нариси з історії педагогіки» (1911 р.) К. Єльніцького). Навчально-методичне забезпечення церковно-учительських і другокласних шкіл значною мірою співпадало з тим, яким послуговувалися в середніх навчальних закладах ПЦ, що значно утруднювало педагогічну підготовку. Православні семінарії, ЄЖУ, ЖУДВ, церковно-учительські та другокласні школи певним чином вирішували проблему відсутності підручників і навчальної літератури, яка відповідала б віку вихованців, шляхом літографування і друкування конспектів викладачів, що посилювало залежність результативності опанування педагогічними знаннями від професійної компетентності викладачів.

Науковий пошук засвідчив, що впродовж досліджуваного періоду кадрове забезпечення організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ залежало від рішень адміністрації закладів, Св. Синоду, єпархіального духовенства. Установлено, що на якість педагогічного складу, його професійний рівень впливала низка факторів,

частину з яких можна оцінити позитивно (організація підготовки студентів КДА до викладацької діяльності в семінаріях на другому етапі розвитку педагогічної освіти; матеріальна підтримка викладачів ЄЖУ духовенством окремих єпархій; влаштування в Харкові, Києві та Одесі курсів з підготовки учителів для другокласних шкіл) і негативно (деструктивні процеси в підготовці до викладацької діяльності студентів КДА на третьому і четвертому етапах розвитку педагогічної освіти; плінність педагогічних кадрів; сумішництво, перевищення норм навчального навантаження викладачів в ЄЖУ; недостатня оплата праці педагогів духовних семінарій і ЄЖУ). У КДА педагогічну підготовку забезпечували викладачі, що мали вищу духовну освіту та, переважно, ступінь магістра чи доктора богослов'я. Більшість із них (Я. Амфітеатров, П. Ліницький, Т. Лященко, М. Маккавейський, М. Олесницький, В. Певницький, П. Ставров, С. Шипулінський, В. Чекан, Н. Фаворов та ін.) склали випускники цього вищого навчального закладу. Педагогічний колектив православних духовних семінарій був представлений виключно викладачами з вищою духовною освітою (ступінь кандидата чи магістра богослов'я); жіночих училищ ПЦ – переважно педагогами з вищою духовною чи світською освітою; церковно-учительських шкіл – в основному учителями з середньою освітою; другокласних учительських шкіл – більшою мірою учителями з середньою та спеціальною початковою освітою.

Отже, узагальнення досвіду організації педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні (XIX – початок XX ст.) дало змогу виокремити цінні практичні нароби, які заслуговують на творчу актуалізацію: реалізація дидактичних принципів (свідомості, активності й самостійності в процесі здобуття освіти; систематичності й системності в навчанні; міцності засвоєння знань, умінь, навичок; зв'язку навчання з практикою, врахування вікових особливостей вихованців), змісту педагогічної підготовки (значні обсяги педагогічного складника у змісті гомілетики і пастирського богослов'я, що вивчалися в КДА; віддзеркалення у змісті педагогіки і педагогічних дисциплін новітніх здобутків педагогічної науки), методів та форм організації навчання й контролю знань (написання творів, проведення практичних занять, організація навчально-дослідної, гурткової, позакласної роботи з педагогічних та педагогічно орієнтованих дисциплін, іспитів для сторонніх осіб на звання учителя, репетицій); організація педагогічної практики (застосування для здійснення практичної підготовки вихованців семінарій і жіночих училищ спеціально організованих при цих закладах початкових шкіл).

У четвертому розділі **«Перспективи творчого використання цінних ідей і досвіду організації педагогічної освіти у навчальних закладах Православної Церкви досліджуваного періоду в сучасних умовах»** схарактеризовано систему закладів освіти ПЦ в Україні на сучасному етапі, окреслено шляхи творчої актуалізації напрацювань із досліджуваної проблеми в означених закладах, перспективи реалізації цінних теоретичних та практичних здобутків педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду в сучасних умовах.

З'ясовано, що сьогодні в Україні паралельно функціонують дві системи закладів освіти ПЦ: Православної Церкви України і Української Православної Церкви (МП). У віданні першої перебувають 9 окремих закладів вищої освіти (5 православних богословських академій, богословський інститут, 3 духовні семінарії), богословське відділення при університеті, православний коледж і недільні школи. Систему закладів

освіти Української Православної Церкви(МП) на рівні вищої освіти складають духовна академія, богословський університет, богословський інститут, 7 духовних семінарій, університетська кафедра богослов'я; на рівні середньої – 5 духовних училищ, православна класична гімназія. Також до означеної системи входять дошкільні заклади і недільні школи.

У дисертаційній роботі встановлено, що витримали перевірку часом і творчо актуалізуються в сучасних закладах вищої освіти Православної Церкви України та Української Православної Церкви(МП) цінні напрацювання з досліджуваної проблеми, шляхом уведення до освітніх програм педагогіки і широкого спектру педагогічних (християнська педагогіка, православна педагогіка, методика викладання богословських дисциплін, методика викладання предметів духовно-морального спрямування у середній школі, школознавство, інноваційні методи викладання тощо) та педагогічно-орієнтованих дисциплін (гомілетика, пастирське богослов'я); представлення вагомого педагогічного компоненту в змісті гомілетики і пастирського богослов'я; організації педагогічної практики на базі закладів вищої освіти, недільних шкіл, літніх таборів; поширення проповідницької практики здобувачів освіти в церквах; залучення здобувачів освіти до підготовки курсових робіт із педагогіки, педагогічних дисциплін, гомілетики та пастирського богослов'я; використання навчальної літератури досліджуваного періоду з пастирського богослов'я; викладання гомілетики і пастирського богослов'я виключно особами з вищою духовною освітою.

У ході дослідження виявлено й науково обґрунтовано перспективи творчої реалізації цінних теоретичних і практичних здобутків організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду в сучасних вищих духовних (богословських) навчальних закладах (розробка і впровадження в освітню практику курсу пастирської педагогіки, що ґрунтується на положеннях сучасної андрагогіки; більш широке залучення здобувачів вищої освіти до науково-дослідницької роботи педагогічного спрямування; оновлення навчально-методичного забезпечення навчання гомілетики і пастирського богослов'я тощо), а також у світських закладах передвищої та вищої педагогічної освіти (уведення до змісту освіти дисциплін, які готували б студентів до педагогічної діяльності в освітніх закладах, заснованих релігійними організаціями; створення умов для проходження педагогічної практики здобувачами освіти в них; організація при закладах педагогічної освіти спеціальних навчальних установ, де студенти мали б можливість здобути практичну педагогічну підготовку в умовах дуальної освіти тощо).

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз становлення й розвитку теоретичних засад і досвіду організації педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні XIX – початку XX ст. як органічного елемента змісту культури, дієвого чинника розбудови вітчизняної педагогічної освіти, невід'ємного складника сучасного історико-педагогічного пошуку. Результати дослідження дають змогу зробити такі висновки:

1. Установлено, що теорія і практика розвитку педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в означених територіальних і хронологічних межах як окрема історико-педагогічна проблема цілісно й достатньо глибоко не вивчалася.

Визначено такі напрями її наукового осмислення в дореволюційній, радянській, пострадянській історіографії: праці, у яких розглядається освітня діяльність ПЦ загалом та функціонування навчальних закладів, підпорядкованих Св. Синоду, – зокрема; публікації, які розкривають окремі питання розвитку освіти в духовній і світській школах; роботи, присвячені педагогічній підготовці вихованців різних типів навчальних закладів Російської імперії.

2. Розкрито підходи загальнонаукової й конкретнонаукової методології до вивчення історико-педагогічних явищ (системний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний, деонтологічний, гендерний, історико-педагогічний, історіографічний, герменевтичний), що дозволило в хронологічній послідовності відстежити особливості становлення й розвитку педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду.

Уточнено суть основних термінів досліджуваної проблеми («система навчальних закладів ПЦ», «зміст педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ», «духовні навчальні заклади», «пастирське богослов'я», «гомілетика» тощо) та запропоновано авторське тлумачення поняття «педагогічна освіта в системі навчальних закладів ПЦ» як системи підготовки у навчальних закладах ПЦ педагогічних кадрів (учителів та викладачів) для початкової школи «нижчого та вищого (професійного) типів», середніх жіночих навчальних закладів, духовних навчальних закладів, а також підготовки майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян.

3. З'ясовано, що становлення педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ корінням сягає періоду запровадження православного християнства в Київській державі і встановлення опіки Церкви над освітою, що зумовило активне залучення до педагогічної діяльності в давньоруських навчальних закладах кліриків. Про що, зокрема, свідчить Лаврентіївський список літопису Нестора (988 р.). За відсутності спеціально організованої педагогічної підготовки духовенство набувало педагогічних знань у процесі навчання риторики в «школах книжного вчення», вивчення творів «Бджола», «Златоуст», «Ізмарагд». Спроби практичного втілення педагогічної освіти у другій половині XIII – першій половині XVII ст. відбувалися через проповідницьку місію духовенства та його викладацьку діяльність у церковних, братських та козацьких школах, Острозькій слов'яно-греко-латинській академії, Києво-Могилянському колегіумі, а також освітню практику мандрівних дяків, що підтверджують дослідження І. Власовського, Л. Гурської, І. Мицька, С. Сірополка та ін. У другій половині XVII – XVIII ст. підґрунтям для становлення й розвитку педагогічної освіти у навчальних закладах ПЦ послугували зміни в церковній організації й системі вітчизняної освіти. Елементи педагогічних знань вихованці здобували в процесі навчання риторики (Києво-Могилянська академія, Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми), богослов'я (Києво-Могилянська академія, Харківський колегіум (з 1734 р.)), ознайомлення з працями педагогічного спрямування Є. Славинецького, С. Полоцького, Г. Сковороди та ін.

4. Визначено та систематизовано *змістово-цільові, дидактико-інструментальні, організаційно-педагогічні* ідеї вітчизняних богословів і педагогів щодо розвитку педагогічної освіти у навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду. У результаті здійсненого аналізу визначено і схарактеризовано внесок педагогів, богословів XIX – початку XX ст. у розвиток теорії педагогічної освіти (розробка змісту підготовки

майбутніх пастирів до релігійно-морального виховання парафіян, методів, форм організації навчання та контролю знань вихованців, які здобували педагогічну освіту, обґрунтування особливостей її організації в духовній школі).

5. Ураховуючи суспільно-політичні та соціально-економічні зрушення в українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду, які мали об'єктивний вплив на заклади освіти підпорядковані Св. Синоду; особливості урядової політики стосовно ПЦ й духовенства; нормативні документи, які регулювали діяльність вищих, середніх і початкових шкіл ПЦ; специфіку діяльності різних типів навчальних закладів ПЦ, що провадили педагогічну освіту, науково обґрунтовано чотири етапи розвитку визначеної проблеми.

I етап (1808 р. – перша пол. 60-х рр. XIX ст.) – етап започаткування цілеспрямованого процесу організації педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ, орієнтованого на підготовку студентів і семінаристів до релігійно-морального виховання пастви. Характерними ознаками цього етапу стали військова активність Російської імперії, а також відсутність адекватної реакції царського уряду на процеси занепаду феодалізму, зародження буржуазних відносин в країні, що зумовили залучення православного духовенства до «виховання розумів», проведення церковно-освітніх реформ. Реформа системи духовної освіти (1808 р.), прийняття статутів православних духовних академій і семінарій (1814 р.) забезпечили підґрунтя для запровадження 4 типів навчальних закладів ПЦ (парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії), організації в КДА і середніх духовних навчальних закладах підготовки майбутніх пресвітерів до релігійно-морального виховання парафіян у процесі вивчення пастирського богослов'я й гомілетики.

II етап (др. пол. 60-х рр. XIX ст. – перша пол. 80-х рр. XIX ст.) – етап доповнення змісту педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ підготовкою вихованців до викладацької діяльності в духовних та початкових школах, започаткування вивчення педагогіки як обов'язкового предмету, збагачення форм і методів педагогічної підготовки. Зміни в розвитку досліджуваної проблеми на цьому етапі пов'язані з непослідовністю і суперечливістю буржуазних реформ в Російській імперії, їх неоднозначним впливом на життя українського народу, поліпшенням матеріального становища православного духовенства, зростанням його соціального й культурно-освітнього рівнів, частковим подоланням станової замкненості і водночас із обмеженням участі кліру в справі початкової народної освіти. Означений період характеризувався реорганізацією училищ дівчат духовного звання в ЄЖУ, ЖУДВ. Прийняття статутів духовних семінарій (1867 р.), епархіальних жіночих училищ (1868 р.), духовних академій (1869 р.) та інших документів Св. Синоду зумовило уведення підготовки вихованців КДА, ЄЖУ, ЖУДВ до викладацької діяльності, збагачення форм та методів їхнього навчання.

III етап (др. пол. 80-х рр. XIX ст. – перша пол. 90-х рр. XIX ст.) – етап суперечливих нововведень у змісті й організації педагогічної освіти та її спрямування на розширення практико орієнтованої підготовки вчителів початкових шкіл – характеризувався зростання кількості робітників, збільшення прошарку української буржуазії, контрреформами Олександра III, а також відвернення частини українського населення від духовенства, яке мало чиновницькі функції. «Найвищими правилами про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.) духовенство знову долучалося

до організації початкової освіти. Неоднозначність розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ зумовлювалась тим, що Св. Синод намагався покращити підготовку педагогів для церковно-парафіяльних шкіл (відкриття церковно-учительських шкіл; удосконалення і розширення форм організації педагогічної практики в ЄЖУ, ЖУДВ, КДА; збільшення часу, призначеного для неї), та водночас ставив за мету обмеження світського компоненту духовної освіти і поглиблення її богословського складника (заміна педагогіки дидактикою в семінаріях, обмеження змісту педагогічної освіти в КДА).

IV етап (др. пол. 90-х рр. XIX ст. – 1918 р.) – етап поглиблення теоретичного і практичного складників педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ – пов'язаний із наростанням соціально-економічних проблем, військовими та революційними подіями початку XX ст., послабленням ПЦ внаслідок кризових явищ в державі. Важливим стало включення до системи навчальних закладів ПЦ другокласних шкіл (1896 р.). Нововведення в розвитку досліджуваної проблеми (розширення і поглиблення педагогічної підготовки в ЄЖУ, ЖУДВ, другокласних і церковно-учительських школах, яке передбачалось «Положенням про церковні школи відомства Православного Сповідання» (1902 р.), «Положенням про сьомий додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах» (1907 р.) тощо) переважно зумовлені намаганням Св. Синоду посилити свій вплив на населення, яке потерпало від суспільно-політичних потрясінь початку XX ст.

Виявлено провідні тенденції розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів ПЦ в Україні XIX – початку XX ст., до прогресивних серед них віднесено: забезпечення єдності теоретичної і практичної підготовки; поступове розширення мережі навчальних закладів, що надавали педагогічну освіту, уведення нових типів таких освітніх установ; розширення і кількісне зростання представників суспільних прошарків населення, залучених у якості здобувачів педагогічної освіти, від осіб духовного стану до представників духовенства, міщан і селян; поступове розширення мети педагогічної освіти, ускладнення і трансформація її змісту за рахунок упровадження нових предметів відповідного спрямування, уведення і розширення підготовки вихованців до викладацької діяльності; удосконалення форм та методів навчання, що забезпечували педагогічну освіту у різних типах навчальних закладів ПЦ; активізація навчально-дослідної роботи вихованців навчальних закладів ПЦ з педагогіки, педагогічних та педагогічно орієнтованих предметів.

6. Узагальнено досвід реалізації педагогічної освіти в системі навчальних закладів ПЦ в Україні XIX – початку XX ст.

6.1. На I етапі її розвитку в змісті педагогічної освіти домінували знання про «види вчення словом», методи виховання парафіян, значення особистого прикладу священника, виховний потенціал проповіді, її тематику, особливості педагогічної техніки проповідника тощо; уміння аналізувати проповіді, виступати з ними; творча діяльність із написання проповідей. Основними формами і методами, що забезпечували засвоєння студентами і семінаристами означених знань, визначено усний виклад, бесіди, диктування, вправи, проведення лекцій, уроків, гомілетичних практикумів, комплексних екзаменів, написання проповідей і дисертацій, домашня робота. Розроблена представниками духовенства навчальна література з пастирського богослов'я і гомілетики застосовувалася в КДА у якості підручників, а в духовних

семінаріях – посібників. Викладацький склад був представлений білим і чорним духовенством з вищою богословською освітою.

6.2. Установлено, що на II етапі було започатковано надання педагогічної освіти вихованкам жіночих училищ ПЦ; підготовка вихованців духовних навчальних закладів до релігійно-морального виховання парафіян доповнилася підготовкою до викладання. Уведення вивчення педагогіки як обов'язкового предмету в КДА (1869 р.), усіх православних духовних семінаріях (1866 р.), жіночих навчальних закладах ПЦ (1866 р.), відкриття початкових шкіл при останніх двох типах навчальних закладів спричинили превалювання в змісті педагогічної освіти знань з теорії виховання, дидактики, методики, історії педагогіки, організацію педагогічної практики. Доведено значне розширення спектру форм та методів навчання, який забезпечував педагогічну підготовку. Дефіцит якісної навчальної літератури зумовив застосування посібників, які призначались для освітніх установ МНО, літографування конспектів викладачів. Якість кадрового забезпечення педагогічної освіти зросла в зв'язку з організацією підготовки студентів академій до викладацької діяльності.

6.3. Доведено, що на III етапі розвитку педагогічної освіти регресивні зміни переважно відбулися в діяльності КДА і спричинили зниження професійного рівня викладачів семінарій. Негативною новацією в більшості жіночих навчальних закладів ПЦ та в усіх семінаріях стала заміна педагогіки дидактикою. Прогресивні нововведення були пов'язані з активним розвитком педагогічної практики в ЖУДВ, ЄЖУ, духовних семінаріях (суттєве збільшення часу на практичні заняття в школах, підвищення якості практичної підготовки, удосконалення форм проведення педагогічної практики), введенням нових форм організації навчання та контролю знань вихованців, із виходом у світ підручників з дидактики та пастирського богослов'я для учнів середніх шкіл ПЦ.

6.4. На IV етапі розвитку педагогічної освіти в жіночих училищах, підпорядкованих Св. Синоду, було запроваджено вивчення протягом 3-х (4-х) навчальних років педагогіки, дидактики, історії педагогіки, широкого переліку методик навчання предметів початкової школи; в церковно-учительських школах – загальної дидактики, основ педагогіки з психологією і методик навчання окремих предметів, у другокласних – дидактики. Удосконаленню практичного складника сприяли використання трьох молодших класів жіночих училищ як майданчика для педагогічної практики учениць педагогічного класу цих освітніх установ, організація зразкових двокласних початкових шкіл при церковно-учительських школах, залучення учнів другокласних учительських шкіл до педагогічної практики, введення нових форм її проведення. Недоліки етапу пов'язані із відсутністю навчальної літератури для учнів другокласних шкіл, низькою оплатою праці і плинністю викладацького та учительського складу в ЄЖУ та початкових школах вищого типу.

7. Окреслено перспективи творчого використання цінних ідей і досвіду організації педагогічної освіти у вітчизняних навчальних закладах ПЦ досліджуваного періоду в сучасних умовах (розробка і впровадження в освітню практику духовної школи курсу пастирської педагогіки, що ґрунтується на положеннях сучасної андрагогіки; залучення здобувачів вищої освіти ПЦ до науково-дослідницької роботи педагогічного спрямування; оновлення навчально-методичного забезпечення навчання гомілетики і пастирського богослов'я; організація при закладах передвищої та вищої педагогічної

освіти спеціальних навчальних установ, де студенти мали б можливість проходити педагогічну практику в умовах дуальної освіти тощо).

Серед перспективної тематики подальших наукових досліджень порушеної в дисертації проблематики визначено такі: з'ясування особливостей розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах ПЦ, що функціонували на території Буковини, Галичини і Закарпаття (XIX – початок XX ст.); узагальнення досвіду підготовки вчителів для шкіл, організованих неправославними конфесіями на етнічних українських територіях у XIX – на початку XX ст.; розробка навчально-методичного супроводу процесу педагогічної підготовки в сучасних духовних (богословських) закладах вищої освіти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ *Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження* *Монографії*

1. Твердохліб Т. С. Розвиток педагогічної освіти в навчальних закладах Православної Церкви в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX століття) : монографія. Харків : «Мітра», 2019. 449 с.

2. Tverdokhlib T. S. Pastoral theology as a subject in educational institutions of the orthodox church (the second half of the 60s of the nineteenth century - 1884). *Educational Studios: Theory and Practice* : monograph / edit. I. M. Trubavina. S. T. Zolotukhina. Prague-Vienna : Premier Publishing, 2018. P. 84-91.

Статті в провідних фахових виданнях України та міжнародних періодичних виданнях

3. Твердохліб Т. С. Просвітницько-педагогічна діяльність П. Ліницького. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя, 2014. Вип. 36 (89). С. 53-58.

4. Твердохліб Т. С. Внесок викладачів Харківського єпархіального жіночого училища у розвиток початкової освіти на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття). *Педагогіка та психологія*. Харків, 2016. Вип. 54. С. 300-309.

5. Твердохліб Т. С. Діяльність початкової школи при Харківському єпархіальному жіночому училищі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя. 2016. Вип. 51 (104). С. 391-399.

6. Твердохліб Т. С. Педагогічна підготовка студентів в Київській духовній академії (друга половина XIX – початок XX століття). *Педагогіка та психологія*. Харків. 2016. Вип. 53. С. 320-329.

7. Твердохліб Т. С. Викладання гомілетики як педагогічно орієнтованої дисципліни в Київській духовній академії (1819–1869 рр.). *Освітологічний дискурс*. Київ. 2017. Вип. 3-4. С. 71-83.

8. Твердохліб Т. С. Висвітлення питання розвитку педагогічної освіти у духовних семінаріях на сторінках вітчизняної духовної періодики (60-ті роки XIX століття). *Народна освіта*. 2017. Випуск 3. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5040.

9. Твердохліб Т. С. Зміст підготовки студентів Київської духовної академії до морально-релігійного виховання пастви. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя. 2017. Вип. 53 (106). С. 21-28.

10. Твердохліб Т. С. Організація педагогічної практики у Харківському єпархіальному жіночому училищі (друга половина XIX – початок XX століття). *Народна освіта*. 2017. Випуск 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NarOsv_2017_2_12.
11. Твердохліб Т. С. Питання розвитку педагогічної освіти в духовних академіях у спадщині викладачів навчальних закладів Православної Церкви (початок XIX–60-ті роки XIX століття). *Педагогічний дискурс*. 2017. Вип. 23, С. 166-171.
12. Твердохліб Т. С. Навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви: погляди педагогів і релігійних діячів (1867-1884 рр.). *Освітологічний дискурс*. Київ. 2018. Вип. 1-2 (20-21). С. 26-37. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2018.1-2.52613>.
13. Твердохліб Т. С. Педагогічна практика в середніх освітніх закладах Православної Церкви в останній чверті XIX століття (на матеріалах українських губерній). *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2018. № 3 (89). С. 205-225.
14. Твердохліб Т. С. Питання розвитку педагогічної освіти на сторінках вітчизняної духовної періодики (середина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.). *Педагогічний дискурс*. 2018. Вип. 24, С. 29-35.
15. Твердохліб Т. С. Теоретична підготовка учнів духовних семінарій до педагогічної діяльності в останній чверті XIX століття (на матеріалах українських губерній). *Теорія та методика навчання та виховання*. 2018. Вип. 45. С. 171-186.
16. Твердохліб Т. С. Вивчення педагогіки та педагогічних дисциплін в закладах освіти Православної Церкви: погляди педагогів і богословів (кінець XIX – початок XX століття). *Освітологічний дискурс*. Київ. 2019. Вип. 3-4 (26-27). С. 1-18. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2019.3-4.118>.
17. Твердохлеб Т. С. Формирование научно-исследовательской компетентности студентов Киевской духовной академии в процессе педагогического образования (конец XIX – начало XX века). *Наукові записки кафедри педагогіки: зб. наук. пр.* Харків : Національний університет імені В.Н. Каразіна, 2019. Вип. 45. С. 71–78. DOI: <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2019-45-09>.
18. Твердохлеб Т. С. Формы подготовки студентов Киевской духовной академии к преподавательской деятельности (конец XIX – начало XX века). *Вісник Черкаського університету: педагогічні науки*. 2019. № 2. С. 21-27.
19. Tverdokhlib T. S. Forms of Teaching Pedagogical Disciplines in Orthodox Religious Educational Institutions of Ukraine (The End of 19th - The Beginning of 20th Century). *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 2016. Vol. 71, P. 40-46.
20. Tverdokhlib T. S. Development of Pedagogical Education in Theological Seminaries in the Russian Empire in 1866-1884 (on the Materials of the Ukrainian Gubernias). *Bulgarian Journal of Science & Education Policy*. 2019. Vol. 13. Issue 1. P. 109-129. URL: http://bjsep.org/index.php?page=11&volume_id=13.
21. Tverdokhlib T. S. Homiletics in Kyiv Theological Academy: Specific Features of Teaching Pedagogically Oriented Discipline (the end of the 19th century – the beginning of the 20th century). *Обрії*. 2019. № 1 (48). С. 8-11. DOI: <https://doi.org/10.15330/obrii.48.1.8-11>.
22. Tverdokhlib T. S. Kyiv Theological Academy in 1869-1884. An Attempt to Combine Theological and Pedagogical Education. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa*, 2019. № 64(1). P. 111-132. DOI: [10.24193/subbto.2019.1.08](https://doi.org/10.24193/subbto.2019.1.08).

23. Tverdokhlib T. S., Skrypnyk N. S. Organization of Pedagogical Practice of Students of Secondary and Elementary Educational Institutions of the Orthodox Church (the end of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century). *Народна освіта*. 2019. №2 (38). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5779.

24. Tverdokhlib T. S. Teaching Pastoral Theology as a Pedagogically Oriented Discipline in the Educational Institutions of the Orthodox Church in Ukraine (Beginning of the 19th – End of the 60's of the 19th Century). *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 2019. Vol. 87. P. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.18052/www.scipress.com/ILSHS.87.1>.

25. Tverdokhlib T. S. The Role of Bishop's School and Orthodox Collegiums in Development of National Education (first quarter of the 18th century – the end of the 18th century). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2019. Вип. 71. С. 245-249. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.56>.

Наукові праці апробаційного характеру

26. Твердохліб Т. С. Особливості викладання педагогіки у Харківській духовній семінарії (кінець XIX-початок XX ст.). *Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи* (13 трав. 2014 р.). Харків, 2014. С. 83-84.

27. Твердохліб Т. С. Педагогічна спадщина Миколи Страхова. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової (25 лютого 2016 р.) Івано-Франківськ, 2016. С. 64-67.

28. Твердохліб Т. С. Підготовка учителів початкової школи у Харківському єпархіальному жіночому училищі (II половина XIX – початок XX століття). *Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених (11–12 трав. 2016 р.). Харків, 2016. С. 56-58.

29. Твердохліб Т. С. Дослідження роботи Архімандрита Антонія (Амфітеатрова) «Пастырское богословие» як історико-педагогічного джерела. *Методологія сучасних наукових досліджень* : збірник наук. праць за результатами XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 листоп. 2016 р.) Харків, 2016. С. 139-141.

30. Твердохліб Т. С. Проблема якості педагогічної освіти в Київській духовній академії (перша половина XIX століття). *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності* : збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (5-6 квіт. 2017 р.). Тернопіль. 2017. С. 268-270.

31. Твердохліб Т. С. Особливості діяльності однокласної церковно-приходської школи при Харківському єпархіальному жіночому училищі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів теорія і практика* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (11 квіт. 2017 р.). Харків. 2017. С. 82-85.

32. Твердохліб Т. С. Діяльність недільної школи при Полтавському єпархіальному жіночому училищі. *Materiały XIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI wiekq- 2017»*, Przemyśl, 07 -15 maja 2017 roku. Tom 8. Przemyśl: Nauka i studia. 2017. - str.42-44.

33. Твердохліб Т. С. Організація навчального процесу в початкових школах при Полтавському єпархіальному жіночому училищі (остання чверть XIX століття). *Результати досліджень молодих науковців* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ.

конф. студентів та молодих вчених (13 трав. 2017). Вінниця. 2017. С. 129-132.

34. Твердохліб Т. С. Реалізація положень статуту духовних семінарій 1814 р. у практиці вітчизняної середньої духовної школи (поч. ХІХ ст. – перша половина 60-х років ХІХ ст. *Освіта у констеляціях пост сучасності* : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (5-6 грудня 2017 р.) Харків. 2017. С. 141-143.

35. Твердохліб Т. С. Організація педагогічної практики в духовних семінаріях українських губерній Російської імперії (1866-1884 рр.). *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (10 квіт. 2018 р.) Харків, 2018. С. 48-51.

36. Твердохліб Т. С. Підготовка студентів Київської духовної академії до релігійно-морального виховання пастви в останній чверті ХІХ століття. *Православ'я в Україні* : збірник за матеріалами ІІІ Міжнар. наук. конф. «Українська Церква в історії українського державотворення» (20 листоп. 2018 р.). Київ: Київська православна богословська академія, 2018. С. 495-504.

37. Твердохліб Т. С. Виникнення церковно-учительських шкіл на українських землях Російської імперії. *Дидакал : часопис* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (20-21 листоп. 2018 р.). Полтава, 2019. № 19. С. 118-120.

38. Твердохліб Т. С. Изучение пастырского богословия в Киевской духовной академии как педагогически ориентированного предмета (вторая половина 60-х годов ХІХ века – 1884 год). *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (15-16 лютого 2019 р.). Одеса, 2019. С. 36-40.

39. Твердохліб Т. С. Написание выпускных работ по педагогике как путь формирования научно-исследовательской компетентности студентов Киевской духовной академии (конец ХІХ – начало ХХ века). *Проблеми та шляхи реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті*: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф. (11-12 квітня 2019 р.). Харків, 2019. С. 194-196.

40. Tverdokhlib T. S. Pedagogical Education as Scientific Definition. *Супільні науки: невирішені питання* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (22 квітня 2017 р.). Вінниця. 2017. С. 47-49.

41. Tverdokhlib T. S. Development of dual education in Ukraine: ways of actualizing the experience of primary school teacher training at diocesan schools for women. *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали ІІ-ї Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (17 жовт. 2019 р.). Ніжин, 2019. С. 223-224.

42. Tverdokhlib T. S. Peculiarities of the Relationship Between the State and the Russian Orthodox Church in the 18th Century as Prerequisites for the Development of Pedagogical Education in Spiritual Education. *Православ'я в Україні* : збірник за матеріалами ІХ Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення» (20 листоп. 2019 р.). Київ: Київська православна богословська академія, 2019. С. 451-457.

43. Tverdokhlib T. S. Reformation of Pedagogical Education in the Ecclesiastical School of the Russian Empire (the last quarter of the nineteenth century). *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (4-5 жовт. 2019 р.) Київ, 2019. С. 18-20.

АНОТАЦІЇ

Твердохліб Т. С. Теорія і практика розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні (XIX – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2020.

На підставі аналізу значного масиву першоджерел та джерелознавчої літератури цілісно досліджено розвиток педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви в Україні XIX – початку XX століття. Схарактеризовано різні аспекти наукової розробки проблеми, методологічні підходи до її вивчення, термінологічне поле дисертаційної роботи, розкрито витoki досліджуваного феномену у вітчизняній педагогічній теорії і практиці, ідеї педагогів і богословів щодо розвитку педагогічної освіти у навчальних закладах Православної церкви і систематизовано відповідні погляди в три групи – змістово-цільові, дидактико-інструментальні й організаційно-педагогічні. Науково обґрунтовано 4 етапи розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах Православної Церкви в українських губерніях Російської імперії в обраних хронологічних межах. Узагальнено зміст педагогічної освіти, форми та методи її реалізації, організацію педагогічної практики, забезпечення навчальною літературою та кадрами педагогічної підготовки у системі навчальних закладів Православної Церкви в окреслених територіальних межах на кожному з визначених етапів. Визначено провідні тенденції розвитку педагогічної освіти у системі навчальних закладів, що підпорядковувалися Св. Синоду упродовж XIX – початку XX ст. Окреслено перспективи використання педагогічно цінних ідей і досвіду педагогічної освіти у системі навчальних закладів Православної Церкви досліджуваного періоду в педагогічній практиці початку XXI століття.

Ключові слова: педагогічна освіта, Православна Церква, Святійший Синод, духовний навчальний заклад, гомілетика, пастирське богослов'я, педагогічна практика, єпархіальні жіночі училища, жіночі училища духовного відомства.

Твердохліб Т. С. Теория и практика развития педагогического образования в системе учебных заведений Православной Церкви в Украине (XIX - начало XX века). – Квалификационная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики» (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, МОН Украины, Харьков, 2020.

В диссертации целостно исследовано развитие педагогического образования в системе учебных заведений Православной Церкви в Украине XIX - начала XX века. Охарактеризованы различные аспекты научной разработки проблемы, методологические подходы к ее изучению, терминологическое поле диссертационной работы, раскрыты истоки исследуемого феномена в отечественной педагогической теории и практике, взгляды педагогов и богословов на развитие педагогического образования в отечественных учебных заведениях Православной церкви и

систематизированы соответствующие взгляды в три группы – содержательно-целевые, дидактико-инструментальные и организационно-педагогические. Научно обоснованы 4 этапа развития педагогического образования в учебных заведениях Православной Церкви в украинских губерниях Российской империи. Обобщены содержание педагогического образования, формы и методы его реализации, организация педагогической практики, обеспечение учебной литературой и кадрами педагогической подготовки в системе учебных заведений Православной Церкви в обозначенных территориальных границах на каждом из этапов. Определены перспективы использования педагогически ценных идей и опыта педагогического образования в системе учебных заведений Православной Церкви исследуемого периода в педагогической практике начала XXI века.

Ключевые слова: педагогическое образование, Православная Церковь, Святейший Синод, духовное учебное заведение, гомилетика, пастырское богословие, педагогическая практика, епархиальные женские училища, женские училища духовного ведомства.

Tverdokhlib T. S. Theory and Practice of Development of Pedagogical Education in the System of Educational Institutions of the Orthodox Church in Ukraine (the 19th - early 20th century). - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Sciences), Speciality 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy» (011 – Educational, Pedagogical Sciences). H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2020.

Based on the analysis of a large array of primary sources and source literature, the development of pedagogical education in the system of educational institutions of the Orthodox Church in Ukraine in the 19th – early 20th centuries has been entirely researched for the first time in Ukrainian historical and pedagogical science for creative use of progressive achievements in modern conditions of reforming the national system of pedagogical education.

Various aspects of scientific development of the problem, methodological approaches to its study (systemic, synergetic, culturological, axiological, deontological, gender, historical-pedagogical, historiographical, hermeneutic), terminological field of the work have been characterized in the thesis. Pedagogical education in the system of educational institutions of the Orthodox Church (the OC) has been defined as a system of training of pedagogical staff in the OC educational institutions (teachers and lecturers) for primary school of “lower and higher (professional) types”, secondary women's educational institutions, theological educational institutions and training of future pastors to the religious and moral education of parishioners. It has been proved that the origins of the studied phenomenon in the domestic pedagogical theory and practice have their roots in the period of introduction of Orthodox Christianity in the Kyivan Rus and the establishment of the Church's guardianship over education. They are associated with the formation of a system of primary, secondary and higher schools in the Ukrainian lands during the 11th – 18th centuries; changes in the church organization, which led to the transformation of the OC in the second half of the seventeenth – eighteenth centuries into a tool of Russification of the Ukrainian people. Formed over the centuries experience of involving priests, clergy, and monks in teaching activities in theological and secular educational institutions, although

they did not have pedagogical schooling; self-education as the only way to obtain pedagogical knowledge by teachers and lecturers have been covered as a basis for the formation and development of pedagogical education in educational institutions of the OC.

The views of teachers and theologians on the development of pedagogical education in domestic educational institutions of the Orthodox Church have been revealed. Their ideas are systematized into three groups – content-target, didactic-instrumental and organizational-pedagogical; the contribution of teachers and theologians to the theory of pedagogical education is clarified.

The stages of development of pedagogical education in educational institutions of the Orthodox Church in the Ukrainian provinces of the Russian Empire have been scientifically substantiated: Stage I (1808 – the first half of 1860s) – the stage of initiating a purposeful process of organizing pedagogical education in the OC educational institutions, focused on preparing students and seminarians for religious and moral education of the flock; Stage II (the second half of 1860s – the first half of 1880s) – the stage of supplementing the content of pedagogical education in the OC educational institutions with preparing students for teaching in theological and primary schools, initiating study of Pedagogy as a compulsory subject, enrichment of forms and methods of pedagogical training; Stage III (the second half of 1880s – the first half of 1890s) – the stage of contradictory innovations in the content and organization of pedagogical education and its direction to expand the practice-oriented training of primary school teachers; Stage IV (the second half of 1890s – 1918) – the stage of deepening of theoretical and practical components of pedagogical education in the OC educational institutions. The leading tendencies of development of pedagogical education in the system of educational institutions, which were subordinated to the Holy Synod during the 19th – the beginning of the 20th century, have been determined.

The experience of pedagogical education in the system of educational institutions of the Orthodox Church in Ukraine at each of the stages has been generalized: its content, forms and methods of pedagogical education realization, organization of pedagogical practice, provision of pedagogical training with educational literature and staff in the system of Orthodox Church educational institutions. It has been established that, starting from the second half of 1860s, teaching disciplines that provided pedagogical education, teachers tried to follow the principles of consciousness, activity and independence of pupils and students in the process of education; the principle of systemic and systematic character in education; strength of mastering knowledge, skills, abilities; connection of learning with practice, taking into account the age characteristics of students.

In the thesis, it has been established which solutions on the problem developed have withstood the test of time and are creatively actualized in modern institutions of higher education of the Orthodox Church of Ukraine and the Ukrainian Orthodox Church (MP). Prospects for the use of pedagogically valuable ideas and experience of pedagogical education in the system of educational institutions of the Orthodox Church of the studied period in the pedagogical practice of higher schools of the early 21st have been outlined.

Key words: pedagogical education, Orthodox Church, Holy Synod, religious educational institution, homiletics, pastoral theology, pedagogical practice, diocesan school for women, women's schools of the clerical department.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 1.9. Тир. 100 прим. Зам. № 326-20.
Підписано до друку 23.10.2020. Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп.1, Т. (057) 758-01-08, (066) 822-71-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру
видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.

СТИЛЬ ®
ИЗДАТ
ТИ П О Г Р А Ф И Я
www.stil-izdat.com